

मेहता मराठी ग्रंथजगत

दीपावली विशेषांक
वर्ष सातवे अंक अकरावा
१ नोव्हेंबर २००७

संपादक
सुनील मेहता

कार्यकारी संपादक
शंकर सारडा

संपादन साहाय्य
अनिरुद्ध पाटील
शिल्पा कुलकर्णी

मांडणी व अक्षरजुळणी
मेहता पब्लिशिंग हाऊस

वार्षिक वर्गणी १५० रु.
तीन वर्षांची ३५० रु.
पाच वर्षांची ५०० रु.

किंमत ४० रु. ३ किंवा ५ वर्षांसाठी वर्गणीदार झाल्यास पुस्तक भेट

संपादक - मुद्रक-प्रकाशक : सुनील मेहता, १९४१, सदाशिव पेठ, माडीवाले कॉलनी,
बाजीराव रोड, टेलिफोनभवन समोर, पुणे ४११ ०३०.

या अंकातील लेखांतील मते त्या त्या लेखकांची असून त्यांच्याशी संपादक सहमत असतीलच असे नाही.

अनुक्रमणिका

दीपावलीच्या हार्दिक शुभेच्छा

आस्वाद आनंद

डॉ. द.भि. कुलकर्णी	११
डॉ. आनंद यादव	१६
श्री. सुरेश वसंत नाईक	२१
माधुरी शानभाग	२४
शंकर सारडा	२७
डॉ. आनंद पाटील	३०
रवींद्र ठाकूर	३५
स्वाती चांदोरकर	४३
प्रवीण दवणे	४६
डॉ. विनया जंगले	४९

वाङ्मयीन नगरे

शरद काळे	५५
अविनाश टिळक	६६
मधु नेने	७६
अनंत मनोहर	८४
हरिहर आठलेकर	८८
स्वानंद बेदरकर	९३
बाळ उध्वरिषे	९८
डॉ. धुंडिराज कहाळेकर	१०१
डॉ. प्रमोद मुनघाटे	१०५
विजय चोरमारे	१०८

असे गुरू असे शिष्य

वसुधा परांजपे	११६
एस.एम. रासकर	११९
डॉ. विद्यासागर पाटंगणकर	१२२
अनुराधा पोतदार	१२५
प्रा. मिलींद चिंधडे	१२८
माधव पिटके	१३०
बाळ राणे	१३७
डॉ. एम. डी. जोशी	१४०
विश्वनाथ फाटक	१४४
शरद काळे	१४७
जालंदर सोनुने	१५१

बालनगरी

राजीव तांबे	१५४
धुंडिराज कहाळेकर	१५९
पु. ग. वनमाळी	१६२
अरुण मैड	१६६
अविनाश भोमे	१७५
शरद दळवी	१७९
चैतन्य सरोदे	१८६
अनघा चिनके	१९०
सौमित्र मोने	१९४

आतील चित्रे
मुकुंद तळवलकर

वाङ्मयीन संस्कृतीचे संवर्धन

मेहता मराठी ग्रंथजगतचा हा दिवाळी अंक सादर करताना आम्हाला आनंद होत आहे. गेली दहा वर्षे मराठी आणि जागतिक ग्रंथव्यवहारातील विशेष घटनांची दखल घेत, ग्रंथजगतने जागतिकीकरणाच्या नव्या प्रवाहांबद्दल वाचकांना सतत सजग ठेवण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

यापुढच्या काळात मराठी ग्रंथप्रकाशनक्षेत्र हे केवळ 'मराठी' भाषेपुरते सीमित क्षेत्र राहणार नसून ते इतर भारतीय आणि परदेशी सतत संपर्क ठेवणारे वर्धिष्णू क्षेत्र होणार आहे. मराठीमध्ये इतर भारतीय आणि परदेशी (विशेषतः इंग्रजी) पुस्तकांचे अनुवाद मोठ्या प्रमाणावर प्रसिद्ध होत आहेत. मेहता पब्लिशिंग हाऊसचा त्यात सिंहाचा वाटा आहे. गेल्या दहापंधरा वर्षात 'टी बुक क्लब' आणि इतर योजनांतून इंग्रजीतील डझनावारी बेस्टसेलर पुस्तके मराठीत आणण्याचे काम आम्ही केले आहे. सेक्स वर्कर (मल्याळी), मंद्र-पर्व सारखी भैरप्पांची पुस्तके(कानडी), द्वंद्व (राजस्थानी), वडवाई, तत्वमसि सारख्या गुजराती कादंबऱ्या, काबुलीवाला, काबुल्यावाल्याची बंगाली बायको, द स्ट्रीम विदीन, देवदास सारखी बंगाली पुस्तके, तसलिमा नसरिनची पुस्तके अशा वेगवेगळ्या भारतीय भाषांतून मराठीत पुस्तके येण्याच्या प्रक्रियेलाही चालना मिळाली आहे. जेम्स बाँड संपूर्ण मराठीत येऊ घातला आहे. मायकेल क्रिश्चन, मारिओ पुझो, फ्रेडरिक फोरसीथ, जॉन ग्रिशम, झुंपा लाहिरी, डेबोरा एलिस, रॉबिन कुक वगैरेची अनेक पुस्तके मराठी आली आहेत. कोरियन, रशियन, अरेबियन वगैरे भाषांतूनही मराठीत पुस्तके येत आहेत. आणि मराठी पुस्तकांचेही इंग्रजी व अन्य भाषांमध्ये हक्क विकले जात आहेत फ्रँकफर्ट बुक फेअरला मराठी प्रकाशकांची उपस्थिती या आंतरराष्ट्रीय

ग्रंथव्यवहाराला पोषक देत आहे, प्रेरक ठरत आहे. यंदाच्या फ्रँकफर्ट ग्रंथप्रदर्शनात आम्ही अनेक परदेशी पुस्तकांचे हक्क मिळवले; आपल्या मराठी पुस्तकांचे हक्क परदेशी प्रकाशकांना देण्याबाबतही प्राथमिक बोलणी केली. दाजीकाका गाडगीळांचे 'थीक प्युअर' हे व्यावसायिक अनुभवकथन इंग्रजीत गेले. फ्रँकफर्टला अमेय प्रकाशनाने उल्हास लाटकरांची त्याचे प्रकाशन घडवून आणले. अमेरिकेत त्याच्या प्रतीचे वितरण करण्यासाठी करारमदार केले. मराठी प्रकाशन क्षेत्राला नवी क्षितिजे आवाहन करीत आहेत. अशा या उत्साहवर्धक वातावरणाची रंगत वाढवण्यास हा दिवाळी अंक सहाय्यक ठरेल असा विश्वास वाटतो.

या दिवाळी अंकात वाङ्मयीन संस्कृतीचे संगोपन-संवर्धन करणाऱ्या काही प्रमुख शहरांच्या वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्वांचा मागोवा घडवणारे लेख दिले आहेत.

या शहरांनी महाराष्ट्राच्या आणि मराठी भाषेच्या विकासात गेल्या शतका- दीड शतकात मोलाची भर टाकलेली आहे. वाङ्मयाबद्दलची आणि बौद्धिक संवाद-संज्ञापनाची आस्था टिकवून धरली आहे. लेखकांचे मनोबल वाढवलेले आहे; त्यांच्या प्रतिभेला खतपाणी घातलेले आहे. त्यांच्या कलाकृतींना प्रसिद्ध मिळावी म्हणून मासिके, नियतकालिके चालवलेली आहेत, प्रकाशन संस्था काढलेल्या आहेत, शाळा, कॉलेजे आणि ग्रंथालये, साहित्यसंस्था, व्याख्यानमाला, वाङ्मयीन उपक्रम या सर्वांद्वारे या शहरांची मराठी भाषेची जपणूक करण्यात मोलाची कामगिरी बजावली आहे. त्यामुळे या शहरांचे वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्व स्पष्ट करणारे हे लेख आपल्या स्मरणरंजनाला चालना देऊन, भावी कार्याची प्रेरणा देतील.

या अंकात 'असे गुरु असे शिष्य' या आशयकेंद्राला

अनुसरून काही लेख देण्यात आले आहेत. त्यापैकी काही वाचकांच्यासाठी जाहीर केलेल्या स्पर्धेतून निवडले आहेत तर लेखकांकडून काही मुद्दाम लिहून घेण्यात आले आहेत. वाचनाचे, वाङ्मयाचे प्रेम बालवयात लागते. त्यात शिक्षकांचा मोठा वाटा असतो. वाचनातून जीवनाचे व्यापक दर्शन घडते. जीवनाचे आकलन विशाल होते. जीवनाबद्दलचे प्रेम वाढते. त्यातही आपल्याला आपल्या संस्कारक्षम वयात भेटणाऱ्या गुरूंचा, हितचिंतकांचा, पालकांचा, सहकाऱ्यांचा मोठा सहभाग असतो. अशा लहानमोठ्या मान्यवरांची कृतज्ञतापूर्वक नोंद घेण्याचा प्रयत्न या लेखांमधून जाणवेल. तोही 'आपल्यापुढे आदर्श उरलेले नाहीत.' असे म्हणणाऱ्यांना कदाचित आदर्श शोधण्यात आपण कमी पडतो याची जाणीव देऊ शकेल. आपल्याला काहीही कर्तृत्व दाखवायची आकांक्षा असेल तर समोर आदर्श हवाच असतो. दत्तात्रयाने तेहतीस गुरु केले असे म्हटले गेले

आहे; परंतु खरे सांगायचे तर जे जे भेटे भूत ते ते भगवंतच असते. ते आपल्याला जगण्याचे बळ देते; आपली उमेद वाढवते. त्या दृष्टीने हा विभागही वाचकांना सकारात्मक संदेश सहजपणे देणारा ठरेल.

आमच्यावर लोभ असणारे सर्व साहित्यिक मित्र आपले उत्तमोत्तम लेखन मराठी ग्रंथजगतच्या दिवाळी अंकाला आवर्जून पाठवतात. याचा आम्हाला अभिमान वाटतो. सिद्धहस्तांच्या या योगदानामुळे अंकाची गुणवत्ता वाढते. सर्वसामान्य वाचकांच्या सहभागामुळे मराठी ग्रंथजगत हे जास्तीत जास्त लोकाभिमुख होत राहावे असा आमचा प्रयत्न असतो. आमचे साहित्यिक सुहृद, वाचक, ग्राहक, मित्र आणि या अंकाला हातभार लावणारे सर्व सहकारी यांना ही दीपावली आणि नूतन वर्ष सुखसमृद्धीचे आणि नवनिर्मितीचे जावो हीच प्रार्थना.

श्रीलक्ष्मी

दीपावली स्पर्धा ठिकाळ

यशस्वी स्पर्धिकांचे हार्दिक अभिनंदन

'असे गुरू असे शिष्य'
स्पर्धेतील विजेते

उत्तेजनार्थ

प्रथम क्रमांक - वसुधा परांजपे, पुणे.
द्वितीय क्रमांक - एस्. एम्. रासकर, सोलापूर.
तृतीय क्रमांक - डॉ. विद्यासागर पाटंगणकर, बीड.

अनुराधा पोतदार, कोल्हापूर., प्रा. मिलिंद चिंधडे, नासिक.
माधव पिटके, सातारा., बाळ राणे, मुंबई.
डॉ. एम. डी. जोशी, औरंगाबाद., विश्वनाथ फाटक, पुणे.
शरद काळे, सिंधुदुर्ग., जालंदर सोनुने, पुणे.

इतर उल्लेखनीय लेख

नारायण यशवंत गुळे, नाशिक., शरद महाबळ, पुणे., डॉ. प्रियदर्शिनी वसंतराव देशमुख, अमरावती., डॉ. समीर नारायण मोने, पुणे., भय्यासाहेब अडावदकर, चाळीसगाव., गिरी किशोर ल. मुंबई., डॉ. शलाका मोने, पुणे., संजय कुलकर्णी, नगर., अर्जुन डोमाडे, कल्याण., राम दौंड, कल्याण., भगवान सावंत, कल्याण., उषा कंठे, अमरावती., रा. व्यं. जोशी अंबरनाथ., मिलिंद चोपकर, नागपूर., तुकाराम आनंदराव देसाई, अंबरनाथ., वृंदा सुधाकर भांबुरे, मुंबई.,

CULTURA CATALANA
SINGULAR i UNIVERSAL

FRANKFURT BOOK FAIR 2007

ग्रंथविश्वाचे समृद्ध दालन

फ्रँकफर्ट बुक फेअर : २००७

पाचशे वर्षाची समृद्ध परंपरा असलेला फ्रँकफर्ट ग्रंथ महोत्सव यंदाही दिनांक १० ते १४ ऑक्टोबर दरम्यान मोठ्या उत्साहात पार पडला.

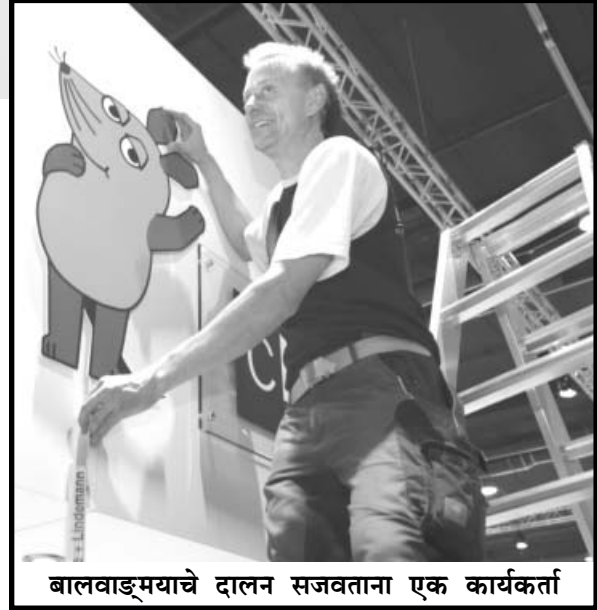
युरोपातील दुसऱ्या महायुद्धापूर्वीचा अस्थिर राजकीय कालखंड वगळता नियमित भरणारा हा महोत्सव युरोपचे सांस्कृतिक वैशिष्ट्यच म्हणावे लागेल.

फ्रँकफर्ट येथील स्थानिक पुस्तक विक्रेत्यांनी लहानशा स्वरूपात सुरू केलेल्या या ग्रंथप्रदर्शनाला हळूहळू ग्रंथमहोत्सवाचे व्यापक स्वरूप प्राप्त झाले. आणि १७व्या शतकाच्या अखेरपर्यंत फ्रँकफर्ट ग्रंथमहोत्सव हे युरोपातील सर्वात महत्त्वाचे साहित्यिक - सांस्कृतिक घटना केंद्र मानले जाऊ लागले. पुढे युरोपातील राजकीय उलथापालथींमुळे फ्रँकफर्टचे हे स्थान लिपझिगच्या पुस्तक मेळाव्याने हिरावून घेतले. मात्र दुसऱ्या महायुद्धानंतर १९४९ पासून ते आजतागायत फ्रँकफर्ट ग्रंथमहोत्सव मोठ्या दिमाखात साजरा होत आहे.

‘स्पाइन ट्री’ पुस्तकांची वैशिष्ट्यपूर्ण रचना

या महोत्सवात प्रतिवर्षी एखाद्या राष्ट्राला वा एखाद्या भाषिक, सांस्कृतिक समूहाला ‘विशेष अतिथी’ चा सन्मान दिला जातो.

बालवाङ्मयाचे दालन सजवताना एक कार्यकर्ता

असा सन्मान दोन वेळेस प्राप्त करणारा भारत हा एकमेव देश आहे. यापूर्वी भारताला १९८६ आणि २००६ साली म्हणजेच गेल्यावर्षी विशेष अतिथीचा सन्मान मिळाला आहे.

यावर्षी ‘विशेष अतिथी’ चा सन्मान ‘कॅटलान संस्कृती’ला दिला गेला. ‘स्पेन’या देशातील कॅटलोनिया वॅलेन्सिया आणि बॅलेरिक बेटांमध्ये बोलल्या जाणाऱ्या ‘कॅटलान’ या भाषेला १०० वर्षांचा साहित्यिक-सांस्कृतिक इतिहास आहे. फ्रँकफर्ट ग्रंथमहोत्सवात या संस्कृतीच्या सर्व (साहित्य, संगीत, नृत्य आदी) पैलूंचे दर्शन घडवण्यात आले. कॅटलान भाषेतील लेखकांचा

‘ए टू झेड’ अशी क्रमवार रचना असलेला
‘लिटररी एजंट हॉल’

तसेच कॅटलान संस्कृतीचा लेखाजोखा घेणाऱ्या पुस्तकांचा परिचय उपस्थित वाचकांना करून देण्यात आला.

बहुसंख्य देशांचे प्रकाशक, ग्रंथविक्रेते, लेखक, वाचक या महोत्सवाला हजेरी लावत असल्याने संयोजकांनाही चोख व्यवस्था ठेवावी लागते. ग्रंथदालनांची रचनाही वैशिष्ट्यपूर्ण असते.

गेल्यावर्षी या महोत्सवाला उपस्थित असणारे मेहता पब्लिशिंग हाऊसचे सुनील मेहता, ज्योस्ना प्रकाशनाचे मिल्हीद आणि विकास परांजपे आणि गौतमी प्रकाशनाचे निषाद देशमुख यावर्षीही दुप्पट उत्साहाने सहभागी झाले होते.

अनेक नामवंत प्रकाशनसंस्थासमवेत सुनील मेहता यांनी अनुवाद हक्क विषयक करार केले, यात पॅनमॅकमिलन, सुसान ली असोसिएट्स, रँडम हाऊस, अँडरसन प्रेस यांचा समावेश

अनुवाद तसेच विक्री हक्कांची बोलणी
करताना उपस्थित प्रतिनिधी

बालवाचकांसाठी मनोरंजनाचे अनेकविध कार्यक्रम

होता. ‘अँडरसन प्रेस’ या इंग्लंड येथील प्रकाशनसंस्थेने लहान मुलांसाठी अनेकविध प्रयोग केले आहेत. मुलांना निसर्गसृष्टीचा जवळून परिचय व्हावा यासाठी हत्ती, बेडूक आदी प्राण्यांना केंद्रस्थानी धरून या प्राण्यांचे विश्व खुलवले आहे. बालवाचकांसाठी हे विषय अभिनव ठरणार असल्याने या पुस्तकांचे मराठी रूपांतरण करण्यात येणार आहे.

याशिवाय कंबोडियातील स्त्रियांच्या लैंगिक शोषणाविरोधात व्यापक चळवळ उभी करणाऱ्या ‘सोमाली माम’ या महिलेचा प्रस्थापितांविरुद्धचा संघर्ष चितारणारे चरित्र ‘The Road of lost innocence’ च्या मराठी अनुवादाचे हक्क तसेच जॉर्डियन लेखक फातिमा फकीर यांचे

फ्रँकफर्ट बुकफेअर
आयोजित 'साक्षरता
मोहिम' परिसंवादात
मत व्यक्त करताना
नामवंत भारतीय
लेखक शशी थरूर

My name is salma, जगप्रसिद्ध वॉर्सा कराराच्या पार्श्वभूमीवरचे 'The Diary of Mary Berg' हे मेरिबर्ग यांचे आत्मकथन या गाजलेल्या साहित्यकृतीच्या अनुवादाचे हक्क मेहता प्रकाशनाला मिळाले आहेत.

ज्योत्स्ना प्रकाशन हे गेल्यावर्षीच्या फ्रँकफर्ट ग्रंथमहोत्सवात स्टॉल उभे करणारे एकमेव मराठी प्रकाशक होते. यावर्षी ज्योत्स्ना प्रकाशनाने बालवाङ्मयावर भर दिला. ३७ भाषांमध्ये रूपांतरित झालेले, ८ आंतरराष्ट्रीय पुरस्कार मिळालेले 'कारेन लेव्हीज' चे बेस्ट सेलर पुस्तक 'तानाज सूटकेस' ज्योत्स्ना प्रकाशनातर्फे मराठीत येईल. या पुस्तकाचा मराठी अनुवाद माधुरी पुरंदरे

करणार आहेत.

नाशिकच्या गौतमी प्रकाशनाचे निषाद देशमुख हे औषधनिर्माण शास्त्राची पुस्तके प्रकाशित करतात. फ्रँकफर्ट ग्रंथमहोत्सवात विज्ञान आणि जैवतंत्रज्ञानावर आधारित पुस्तकांचे अनुवाद आणि वितरणविषयक हक्क करार गौतमी प्रकाशनाने मिळवले आहेत.

'दर्जेदार आंतरराष्ट्रीय साहित्यकृतींचे मराठीत अनुवाद आणण्यासोबतच मराठीतील समृद्ध साहित्य आंतरराष्ट्रीय भाषांमध्ये नेण्यासाठी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. या दृष्टीने यावर्षी काही पाश्चात्य प्रकाशनसंस्थांशी प्राथमिक बोलणी झाली आणि लवकरच हे प्रयत्नही तडीस जातील, असा विश्वास मेहता पब्लिशिंग हाऊसच्या सुनील मेहता यांनी व्यक्त केला.

एकूणच फ्रँकफर्ट ग्रंथजत्रेतील मराठी प्रकाशकांची उपस्थिती मराठी भाषेला आंतरराष्ट्रीय स्तरावर प्रतिष्ठा मिळवून देण्यासाठी पोषक ठरणार आहे हे यानिमित्ताने दिसून आले.

भव्यदिव्य, आकर्षक ग्रंथदालने, नवनवीन कल्पनांचे अफलातून सादरीकरण, असंख्य अभिनव विषयांची हजारो पुस्तके, आणि जोडीला पाश्चात्य वाचकाची जिज्ञासा आणि जागरुकता याचे दर्शन घेतल्यावर आपण स्तिमित होतो. असे समृद्ध वातावरण आपल्याकडे निर्माण होण्यासाठी विशेष प्रयत्न करणे गरजेचे आहे अशी भावना उपस्थित मराठी प्रकाशकांनी या निमित्ताने व्यक्त केली.

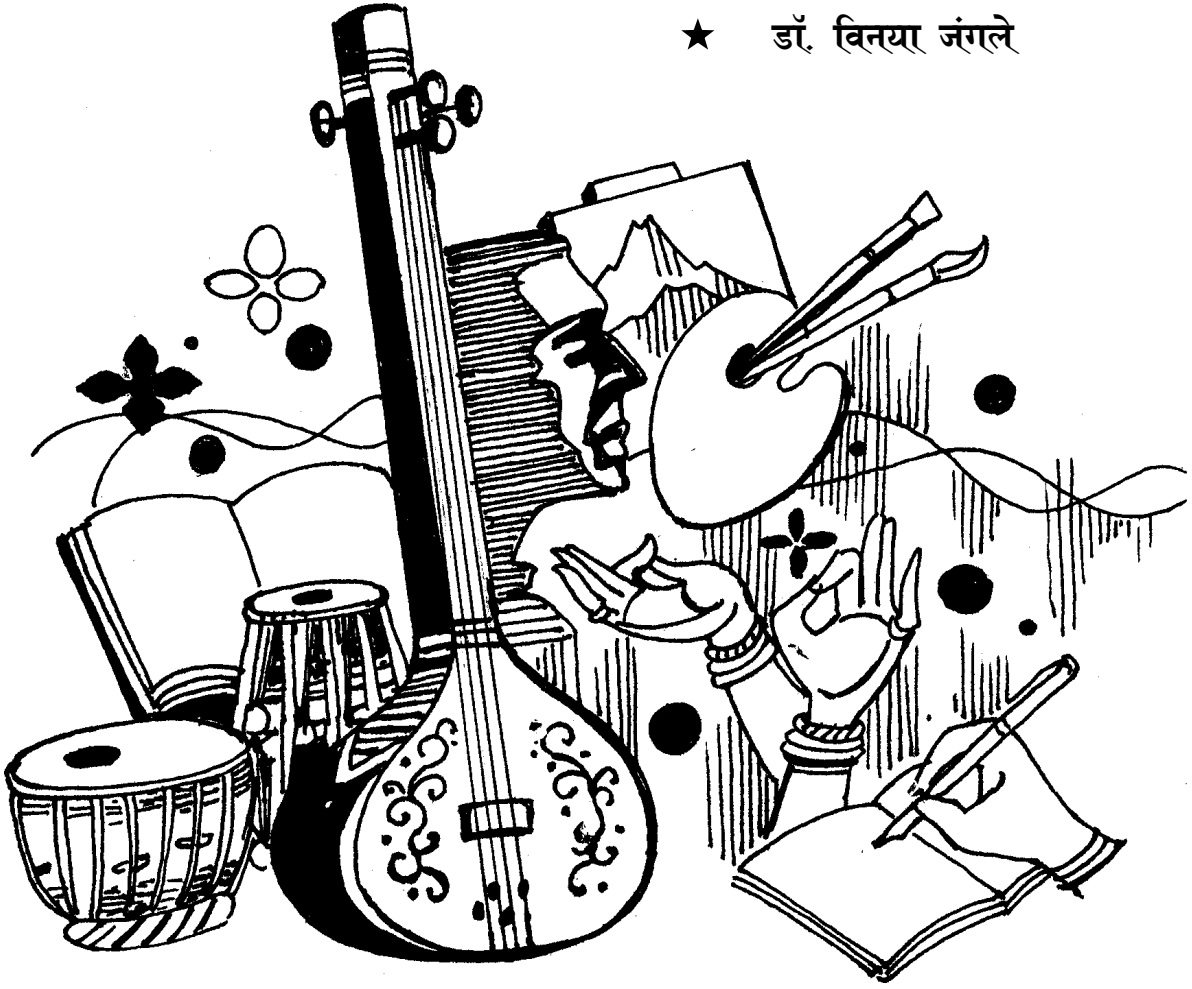
पुस्तक वाचनासाठी असेही एक दालन

अनिरुद्ध पाटील

online.aniruddha@gmail.com

आस्वाद आनंद

- ★ डॉ. द. भि. कुलकर्णी
- ★ डॉ. आनंद यादव
- ★ सुरेश वसंत नाईक
- ★ माधुरी शानभाग
- ★ शंकर सारडा
- ★ आनंद पाटील
- ★ रवींद्र ठाकूर
- ★ स्वाती चांदोरकर
- ★ प्रवीण दवणे
- ★ डॉ. विनया जंगले

दिवस महाचक्र नगरीतले...

डॉ. द. भि. कुलकर्णी

मी महाराष्ट्र शासनाच्या प्रकाशन विभागात कसा लागलो ते सांगतो.

राजाभाऊ पिटके हे मध्यप्रदेश प्रकाशन विभागात उपसंचालक होते. त्यांचे-आमचे दूरचे नाते होते. आईकडून. राजाभाऊंची आई म्हातारपणाने थोडी भ्रमिष्ठ झाली होती. तिची सेवा करणे मोठे कठीण झाले होते. आई माझी खंबीर. “राजाभाऊ, कशाला काळजी करता? मी आहे ना?” आणि खरंच आई दुपारभर त्यांच्या घरी मुक्काम करी. म्हातारीची मनोभावे सेवा करी. ही १९५५ ची गोष्ट.

मी बी.ए. झालो आणि नोकरी शोधू लागलो. राजाभाऊ आईला म्हणाले, “याला उद्या माझ्या ऑफिसात पाठवा.” गेलो. तिथेच अर्ज लिहिला. जागा होती रायटरची. लहानशी. परिहारसाहेबांनी जुजबी मुलाखत घेतली.

राजाभाऊ म्हणाले, “काम झाले! उद्या येऊन ऑर्डर घेऊन जा.”

गेलो. हेडबाबूंना भेटलो. ते म्हणाले, “निवड काही तुमची झालेली नाही.”

मी अवाक्. राजाभाऊ संतप्त. त्यांनी दुसरा अर्ज माझ्याकडून लिहून घेतला. रायटरच्या वर सब-एडिटर ही जागा होती. त्या जागेसाठी तडक परिहारसाहेबांच्या केबिनमध्ये गेले. मलाही नेले.

म्हणाले, “ताराबाई धर्माधिकारी तीन महिन्यांच्या रजेवर जात आहेत. तिथे यांना आपण घेऊया.”

साहेबांनी मान डोलावली आणि अर्जावर सही केली. राजाभाऊंनी हेडबाबूला ऑर्डर टाईप करायला सांगितली. हेडबाबू अवाक्. मी चकित.

निघालो चित्रा गॅरेजकडे. तिथे वाजपेयीसाहेब मुख्य होते. त्यांना ऑर्डर दाखवली आणि कामावर रुजू झालो.

वीस वर्षांच्या मुलाच्या मानाने सब-एडिटर हे पद चांगलेच मानाचे होते. ऑफिसमधले सगळे चकित.

मी मनात म्हटले, ‘हेडबाबू किती चांगले! त्याने माझा रायटरचा अर्ज दाबून ठेवला म्हणून आज मी सब-एडिटर झालो.’

तेव्हापासून मी एक धडा शिकलो. वॉईट प्रसंग पुढील चांगल्या घटनेचा जबडा असतो; त्याला घाबरायचे नसते. आयुष्यात पुढे हा धडा माझ्या फार उपयोगी पडला; मी सहसा निराश झालो नाही.

जेमतेम वर्ष होत नाही तोच राज्य पुनर्घटनेचा जबडा उघडला गेला. द्वैभाषिक झाले. नागपूरचे राजधानीपद गेले. चित्रा गॅरेजमधले आमचे ऑफिस बंद झाले आणि आम्हा सर्वांना जुन्या सेक्रेटरीएट इमारतीत बसायला सांगितले. काम बंद होते, पगार सुरू होता. याद्या तयार होत होत्या. भोपाळला कुणी जायचे, मुंबईला कुणी जायचे? बहुतेकांनी भोपाळचा पर्याय स्वीकारला.

मुंबईचे आकर्षण

आम्ही पाच-सहा जणांनी मुंबईवर खूण केली; मी, भोजने, महाजन, हुद्दार, म. के. देशपांडे आणि क्रांतदर्शी बुधे (बुधे काही प्रकाशनविभागात नव्हते. ते होते भाषा विभागात. आम्ही सगळे एकत्रच बसत होतो.) बदलीचा आदेश कधी येईल याची वाट पाहात होतो. काहीजण कैद्यासारखी, काहीजण वधूसारखी. मी दुसऱ्या गटात होतो.

मला मुंबईच्या साहित्यसागरात डुंबायचे होते. ऑफिसमध्ये

काम काही नाही. चकाट्या चालायच्या. मी पुस्तकात डोके खुपसून. एम.ए.ची तयारी. बुधे एकेकाची पत्रिका पाहात होते. एका कारकुनाला त्यांनी फारच निराशाजनक भविष्य सांगितले. माझे गरम रक्त. ते उकळायला लागले. पुस्तक दूर सारून मध्येच तोंड मारले, “ज्योतिषबिष सब झूठ आहे!”

बुधे यांचा आणि माझा परिचय नव्हता; ज्योतिषशास्त्राशी

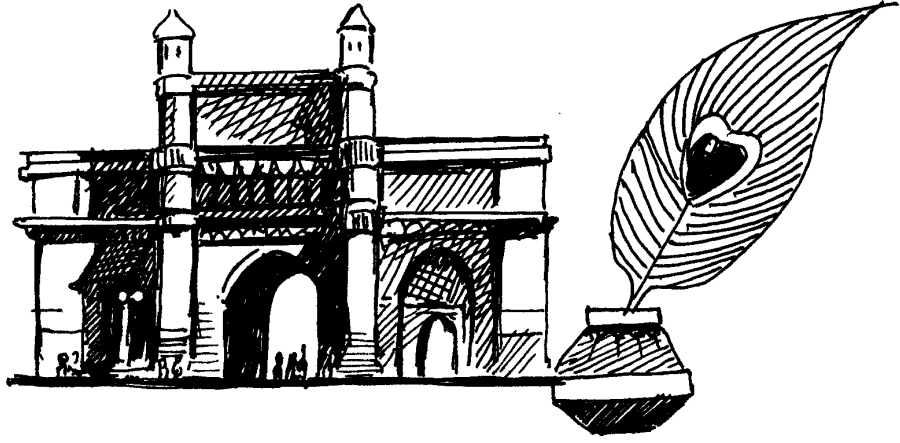
थोडा परिचय होता. दादा उत्तम ज्योतिषी होता. त्याच्याशी वाद घालण्याच्या हेतूने मी ज्योतिषावरची पुस्तके वाचली होती. माझा आवेश पाहून बुधे लहान मुलासारखे आणि वडीलधाऱ्या व्यक्तीसारखे निरागस आणि समजूतदार हसले. न चिडता मला म्हणाले, “दभि, उद्या तुमची कुंडली घेऊन या. ज्योतिषशास्त्र खरं की खोटं ते तुम्हीच पडताळून पहा.”

भविष्य १९ टक्के जमले

माझी कुंडली पाहून बुधे एकदम खूष झाले. धनु रास. सिंह लग्न. धनस्थानी गुरू. पंचमात चंद्र. षष्ठात शनि-राहु. एकादशात मिथुनेचे बुध-शुक्र-मंगळ-प्लुटो. द्वादशात रवि-केतू. लग्नी नेपच्यून. बुधे हर्षभरित स्वरात म्हणाले, “दभि, तुम्ही या ऑफिसात रहात नाही.” ही काय आनंदाने सांगायची गोष्ट आहे? पण आनंदाची गोष्ट पुढे होती. “तुम्ही एम.ए. होणार. सुवर्णपदक मिळवणार. तुमचा प्रेमविवाह होईल. तुम्हाला एक मुलगा राहील. पटकथालेखक म्हणून तुम्हाला पैसा आणि प्रसिद्धी खूप मिळेल; पण शत्रूही मोठे राहतील. खूप. मात कराल अखेरी, पण त्रासही फार होईल.”

मी तीव्र नजरेने त्यांच्याकडे पाहिले, हा कोण स्वतःला प्रेषित समजतो आहे का? आता चौऱ्याहत्तराव्या वर्षी मागे वळून पाहतो तेव्हा नवल वाटते. बुध्यांचे भविष्य १९ टक्के खरे ठरले. कोल्हापूरला असताना दोन मराठी दिग्दर्शकही माझ्याकडे आले होते. नक्की नावे आठवत नाहीत; पण माने-पाटील असे कोणीतरी. मी पटकथा लिहावी असा त्यांचा आग्रह. तेव्हा मला बुध्यांचे भविष्य आठवत होते. ते खोटे ठरवावे म्हणून नव्हे, चित्रपटक्षेत्र माझ्या स्वभावाशी जुळणारे नव्हते म्हणून त्यांना नकार दिला. बाकीचे भविष्य खरे ठरले. तेव्हा मात्र त्या जुन्या इमारतीत बुधे यांच्याशी वितंडवाद घातला होता.

ऑर्डर आली. आई-तात्या चिंताक्रांत झाले. याचे मुंबईत कसे होणार? याचा स्वभाव. तिथून हा किती पैसे पाठवू शकणार?

मी मात्र खूष होतो. स्टेशनवर मित्र, ‘दिनान्त’चे विद्यार्थी, ज्या स्त्रियांना मी ज्ञानेश्वरी शिकवत होतो त्या आणि त्यांचे कुटुंबीय असा मोठा घोळकाच मला स्टेशनवर सोडायला आला होता. मी अगदी फुशारून गेलो. दोन वर्षांपूर्वीच माझ्या कथेला आंतरराष्ट्रीय लघुकथास्पर्धेत पुरस्कार मिळाला होता. त्यामुळे मला ‘पाहायला’ सुद्धा अनेक अपरिचित फलाटावर हजर होते. ‘घी देखा लेकिन बडगा नही देखा.’ आयुष्याचा दुसरा धडाही मला लवकरच मिळायचा होता.

गोरेगावमध्ये वास्तव्य

मुंबईला गोरेगावला आमची राहण्याची व्यवस्था केली होती. सगळे सडेफटिंगच आले होते. त्यामुळे वातावरण तिथले होस्टेलसारखे होते. एकत्र चहा, एकत्र जेवण. गप्पांना उत. मला अशा सामूहिक आयुष्याची सवय नव्हती; आवडही नव्हती. त्यामुळे त्यांच्यात मी बावचळत होतो.

वयाने सगळ्यात लहान म्हणून की काय सहकारी मला सांभाळून घेत, समजावीत. तसे तेही भांबावलेच होते. एकीकडे मुंबईच्या जगण्याची नवलाई, दुसरीकडे बायकोमुलांच्या आठवणी. खोटेखोटे विनोद, मोठेमोठे हसणे एवढाच त्यावर इलाज होता.

कोकणातला माणूस जसा बेडरपणे नव्या परिस्थितीशी झुंजतो, तशी झुंजार वृत्ती आम्हां वैदर्भीयांत कुठली? इतिहास साक्षीला आहे : महाभारतात तत्कालीन संपूर्ण जग कुरुक्षेत्रावर हजर होते; हजर नव्हता फक्त विदर्भ. पानपतावर उभा महाराष्ट्र आडवा झाला; नागपूरकर भोसले अलिप्त. संयुक्त महाराष्ट्र आंदोलनात सगळा महाराष्ट्र ओढला गेला. अगदी मराठवाडादेखील. सं.म.ची तुतारी बेळगावहून नागपूरच्या माडखोलकरांनीच फुकलेली; नागपूरच्या धनंजयराव गाडगीळांनी पाठिंबा दिलेला, पण वैदर्भीय जनता उदासीन. बापूजी अणे, ब्रिजलाल बियाणी, त्रिं. गो. देशमुख, जांबुवंतराव धोटे यांनी जीवाचे रान केले. कोष्टी समाजाने

उठाव केला. स्वतंत्र विदर्भासाठी. पण एकूण वैदर्भीय जनता न इधरकी न उधरकी. खरंच वाटतं की तेव्हाच विदर्भ स्वतंत्र झाला असता तर कास्तकरांच्या आत्महत्यांना पायबंद बसला असता. नसता?

तात्पर्य, विदर्भ सहनशील, अल्पसंतुष्ट. त्याची फळे तो आजही भोगत आहे. स्थलांतराची प्रवृत्ती अगदी क्षीण.

पश्चिम महाराष्ट्रातील कुटुंबेची कुटुंबे परदेशात स्थायिक झाली. दुष्काळात मराठवाड्यातली कुटुंबेची कुटुंबे पुण्यात फूटपाथवर राहिली; पण ती निराश झाली नाहीत. होमसिक झाली नाहीत. जिथे गेलो तिथे रुजली. जिथे रुजली त्या परिसराला होम केले. वैदर्भीय माणूस मात्र आपली भुई सोडायला तयार नसतो. तिच्यासाठी तो खुशाल स्वतःचा होम करतो. हा असा स्वभाव विदर्भाचा का झाला ते एखादा समाजमानसशास्त्रज्ञच सांगू शकेल.

होमसिक तर मीही झालो होतो. पण ते वेगळ्या अर्थाने. वडील निवृत्त. दोन बहिणी, दोन भाऊ शाळकरी. शिवाय घरी दोन मामेभाऊ. मोठी बहीण शिक्षिका. तिच्या पगारात काय होणार? नागपूरला होतो तेव्हा शिकवण्या करून आईच्या हाती पैसे ठेवत होतो. मुंबईहून कितीशी मनिऑर्डर करणार?

गोरेगावहून सकाळी ८.३५ च्या लोकलने निघायचे. तीन बोटांनी दरवाजाचा दांडा धरून फूटबोर्डवर लोंबकळत उभे रहायचे ते चर्चगेटपर्यंत. सुरुवातीला सुरुवातीला त्याची मजा वाटायची; पण रोजचेच झाले तेव्हा धास्तावल्यासारखे व्हायचे. तेव्हाच चुकून हात सुटला असता तर हे आत्मकथन कोणी लिहिले असते? नशीब, तेव्हा झोपडपट्टीतील पोरे गोटमार करीत नसत. तसे झाले असते तर तात्यांची स्थिती प्रभाकर पाध्ये- डॉ. लागू यांच्यासारखी झाली असती. गंमतच आहे- वीस वर्षांचा होतो तेव्हा वाटे आपण चाळीस वर्ष जगू. चाळीस वर्षांचा झालो तेव्हा वाटे, आपण साठ वर्ष जगू आणि आता चौऱ्याहत्तर वर्षांचा झालो तर- नाही, तसे काही वाटत नाही!

महाचक्रनगरी

चर्चगेटहून पायीपायी सचिवालयपर्यंत. त्या झपाझप चालण्यात उत्साह आणि उल्हास असे. मुंबईच्या गर्दीत माणसाला जेवढा एकान्त मिळतो तेवढा एरव्ही कधीच मिळत नसेल. समोरून कोण येतंय त्याचा चेहरा दिसायचा पण दिसायचा नाही, जवळून जाणाऱ्या खिश्चन मुलींचे तुकतुकीत हातपाय दिसायचे, त्यांचा मादक गंध नाकात शिरायचा; पण जाणवायचा नाही.

मागून कोण येतंय याचं भान नाही. फक्त वेग. जणू काय पावलांना स्केटिंगची चाके लागलेली. माणसे पळताहेत, वाहने पळताहेत. पानपताचा पळसुद्धा इतका निकराचा नसेल. म्हणून तर मी मुंबईला महाचक्रनगरी म्हणतो. सगळी मुंबईच चाकांवर धावते आहे. लोकलची चाके, बसची चाके, टॅक्सीची चाके

आणि माणसांच्या पायांचीही चाकेच चाके. अरे हो, तेव्हा मुंबापुरीत व्हिक्टोरिया होत्या आणि ट्रामही होत्या. रविवारी आम्ही ट्रामने निरुद्देश हिंडत असू. ती ट्राम कुटून कुटून लचकत मुरडत संथ गतीने जाई ते कळतही नसे. 'जिथे मारते कांदेवाडी टांग जराशी ठाकुरद्वारा' या ओळीचा अर्थ ट्रामनेच शिकवला. लालबत्ती वस्तीतून ट्राम जाई तेव्हा खरोखरच घृणा आणि दया यांनी डोळे शिणून जात. संसारी पुरुष मात्र उलट्या केसांकडे आणि ढेपांकडे आणि तिरप्या भुवयांकडे अधाशी नजरेने पाहत. माझ्यावर संस्कार 'शुभं करोति'चे आणि संघाचे. डोळे मिटले तरी ती दृश्ये मनात कालवाकालव करीत. संथपणे चालणारी ती ट्राम लोकलच्या वेगाने धावावी असे वाटे. अशी दृश्ये मी आयुष्यात प्रथमच पाहत होतो.

आणखी एक संस्कार माझ्यावर खरोखरच झाला होता. तो सांगितलाच पाहिजे- त्या संस्काराने माझ्या व्यक्तित्वाचा गाभाच घडला आहे. मराठी पहिलीपासून मॅट्रिकपर्यंत मी आणि शरूताई एकच वर्गात होतो. शाळेत बरोबर जायचे, बरोबर यायचे. वाटेत तिच्या मैत्रिणी जुळत जायच्या. त्यामुळे की काय, मुलींचे भय किंवा हाव यांचा स्पर्श मनाला झाला नाही. भिन्नलिंगी व्यक्तीचा सुखद सुगंध मात्र हवाहवासा वाटे. शरूताई माझ्याहून दोन वर्षांनी मोठी होती; तिच्या मैत्रिणी माझ्याच वयाच्या होत्या; पण समजत त्या स्वतःला मोठ्या. त्या बिनधास्तपणे माझ्याशी वागत; ताईगिरी करीत. मित्र दबकून वागत, माझ्यासमोर कधी अचकट विचकट बोलत नसत.

सचिवालय

तर काय सचिवालय! पहिली खोली यशवंतराव चव्हाणांची. दुसरी शहा साहेबांची. तिसरी फकीसाहेबांची. चौथी आमची- वसंत सबनीस, वसंत शिरवाडकर, माथुर, बुधे, मी.

मंत्र्यांचे दौरे, त्यांची भाषणे, दगड आणि धोंडे आणि खताचे खड्डे. एक रशियन कथा वाचली होती. त्या कथेतला प्रियकर आपल्या प्रेयसीला प्रेमपत्र लिहितो; म्हणतो, "आज संध्याकाळी बगीच्यात भेटायला ये. तुझ्याशी महत्वाचे बोलायचे आहे." प्रेयसी उत्कंठेने जाते. तिथे तो प्रेमवीर तिला सरकारने गेल्या महिन्यात किती खड्डे खोदले ते तपशीलवार सांगतो- तशी माझी स्थिती. भाषणे लिहून घ्या, ले-आउट तयार करा, लाकडी ब्लॉक बनवून घ्या, प्रुफे तपासा. हर हर. वर रफीसाहेबांचे डाफरणे. त्यांचे विदर्भ-मराठवाड्याला शिव्या हासडणे, शिव शिव. आधीच मला घाम अतोनात. त्यात मुंबईची दमट, घामट ढगाळ हवा. ऑफिसमध्ये गेलो की बुशशर्ट चिंब. दुसरा शर्ट चढवायचा. घामाच्या वासाने डोके क्लिन्न व्हायचे.

अरे, आपण या प्रकाशन विभागात कशाला आलो? अगदी पीएसएसची परीक्षा पास करून? पक्की सरकारी नोकरी मिळाली.

कॉटन ग्रीनला क्वार्टर मिळाले- ठीक. आप्त म्हणायचे, “बस्स, आता बार उडवून द्या.” छट्, मी म्हणायचो, मला पैसा, राजकारण, समाजकारण नकोय. मला शिकायचेय, शिकवायचेय, वाचायचेच, लिहायचेच. विदर्भ-मराठवाड्याची इतर मंडळीही वैतागली होती. अन्यायाने वैतागली होती. तुम्हाला विदर्भ-मराठवाडा हवा तर तिथली माणसं, तिथली भाषा स्वीकारायला नको? हे अजूनही झालेले नाही; तेव्हा बोलायलाच नको.

भयप्रद स्वप्ने

आई-तात्यांच्या चिंतेचे एक कारण माझे झोपेत उस्नावणे. वयाच्या तेराव्या वर्षापासून ही सवय. भयप्रद स्वप्न- आपण मरतो आहोत, काहीतरी जडजड अंगावर पडते आहे; दचकून ओरडत उठणे. आई म्हणायची, तू एक वर्षाचा होतास तेव्हा आपल्या घरी चोरी झालेली. चोरांनी देवसुद्धा उचलून नेले. अरे बाबा, चोर पुरवलेत, पण नंतरचा पोलिसांचा ससेमिरा. खाड् खाड् बूट वाजवत काय यायचे, नाशतापाणी भरपेट काय करायचे- बाकी इल्ला इल्ला. ती भीती बसली असेल रे तुझ्या मनात.” पुढे अण्णाभाऊ पंचभाईंनी होमिओपॅथीचे औषध दिले तेव्हा चार मुंडासेवाले रामोशी स्वप्नात दिसायचे. भीतीने थरकाप. तोंडातून शब्द नाही. थकवा. प्रचंड. मग जाग. त्या औषधाने जादूच केली. अनेक वर्षांची व्याधी महिनाभरात गायब.

साहित्यिकांचा सहवास

ऑफिसात जाता-येता मी ब्रिटिश कौन्सिलच्या लायब्ररीत जात होतो; भरमसाट वाचत होतो; पण जीवाला चैन नाही. कधी शरू-लता-अनिल-अरुण मुंबईला यायचे, कधी केचे-शेवाळकर घरी उतरायचे; पण जीवाला चैन नाही. पु. शि. रेगे यांचा सहवास तेवढा दिलासा देणारा. नागपूरपासून मी ‘छंद’मध्ये लिहीत होतो- समीक्षा, कविता. रेगे घरी बोलवत. चर्चा करीत. तिथे द. ग. गोडसे, रा. भि. जोशी यांचा सहवास लाभे. पुढे त्यांच्याशी चांगला स्नेहच जुळून आला. हा एक दिलासा; पण जीवाला चैन नाही.

घरी काय अवस्था? आपण एम.ए. कधी होणार?

सर, मला काही काम द्या

मध्येच माझी बदली दुसऱ्या सेक्शनला झाली. आता मंत्र्यांची भाषणे लिहिण्याऐवजी ‘फार्मर’ या इंग्रजी मासिकाचे काम माझ्याकडे आले. आमचे बॉस माथुर. उंच, देखणा पुरुष. बोलणे खास हैदराबादी. ते सतत आमच्या टेबलाशी येऊन बसत आणि मुंबईकरांना शिव्या हासडत; कागदाची पुंगळी करून नाकात घालत आणि शिंका काढत. खरं म्हणजे त्यांना आणि मला काहीच काम करावं लागत नसे; सर्व काम कायकिणीच करीत. घरून आले की आपला घामाने चिंब रुमाल प्रथम ते खुर्चीच्या

हातावर वाळत घालीत. मग जे काम सुरू ते सुरूच. फायली वाच, पत्रं लिही, प्रुफं तपास. मी म्हणे, “सर, मला काही काम द्या.” तर म्हणत, “अरे हो, पोस्टातून कवरं आणायची आहेत.” कायकिणींच्या ओबडधोबड शरीराकडे पाहून हा माणूस कवी असेल अशी शंकासुद्धा कुणाला येत नसे. त्यात खादीची पॅट आणि खादीचाच बुशशर्ट. म्हणजे बोलायलाच नको. माथुर आणि मी—आम्ही चहा घेत असू. कायकिणीं मधून मधून दुधाची बाटली तोंडाला लावीत. कायकिणींचं हृदय मात्र खरोखरच कवीचं हृदय होतं. त्यांचा एक इंग्रजी कवितासंग्रह प्रकाशित झाला होता. त्याचं नाव काही आठवत नाही; तो त्यांनी मला सप्रेम भेटही दिला होता.

छंद

शिरवाडकर, बुधे, जोगळेकर जमले की वाङ्मयीन मैफल जमायची; पण खरी मैफल जमायची ती पु. शि. रेगे यांच्या बंगल्यावर. त्यांचं कार्ड यायचं. येत्या रविवारी माझ्याकडे या. वा. ल., रा. भि., गोडसे, मंगरूळकर येणार आहेत. फोन करा. एकदा तिथे एक नवीनच गृहस्थ. रेग्यांनी परिचय करून दिला. हे डॉ. ग. त्र्यं. देशपांडे. मी थक्क. जी. टी. शांत. रेगे मिस्किल हसताहेत. तिथे वा. ल. आणि गोडसे ‘छंद’बद्दल खूप बोलत; वा. ल. ‘छंद’मधील टिपणांबद्दल, गोडसे मुखपृष्ठाबद्दल. तेव्हा माझी टिपणे ‘छंद’मधून प्रकाशित होत होती; त्यांचे कौतुक होत होते. यशवंतांची ‘आई’, ‘विनोदकार कोल्हटकर’, ‘राजकीय कादंबरी’ इत्यादी; पण गंमत ही की ती टिपणे माझ्या कुठल्याच संग्रहात समाविष्ट झाली नाहीत. पुढे ठणठणपाळने मला ‘टिपण टीकाकार’ म्हटले, जीएंनी त्या टिपणांची प्रशंसा केली तेव्हा मला आश्चर्य वाटले नाही.

चित्रकार बबन जोगळेकर हा माझा सौम्य मित्र. कमी बोलणारा. मदतीला धावून येणारा. शांत, समंजस, देखणा. वसंतराव जोगळेकरांशी त्याचं नातं होतं; पण ते कधी त्यानं मिरवलं नाही. तीस-चाळीस वर्षांनी भेट झाली तरी वागणं तसंच- हळुवार, आपलेपणाचं.

एकदाच तो अस्वस्थ झालेला : नागपूरच्या शांताबाई दंडिगे माझ्याकडे कॉटन ग्रीनला आलेल्या. माझ्या विद्यार्थिनी, माझ्यापेक्षा पंचवीस वर्षांनी वडील. मालगुजार. राजबिंडं रूप. जेवणाचा डबा घेऊन. आम्ही दोघं फार वर्षांनी भेटत होतो. त्या स्वभावतःच मायाळू; गुरुभक्तीने मन आणखी कनवाळू झालेलं. सुखदुःखाच्या गोष्टी झाल्या. अंगतपंगत झाली. मी डबा घासायला उठलो. तशा शांताबाई उठल्या. माझ्या हातातला डबा ओढला. म्हणाल्या, “तुम्ही माझे गुरुजी. तुम्ही नाही घासायचा डबा.” आणि लागल्या की घासायला. कवयित्री. पाच गावाची मालगुजारीण. बबनचे नातेवाईक या दंडिग्यांचेच आश्रित, पुजारी होते. त्यांच्याच ओसरीत

वाढले होते. हाय, तेवढ्यात चित्रकार हजर. कवयित्री, पुरंध्री, मालगुजारीण दभिकडे भांडी घासतेय, हे दृश्य बबनरावांना असह्य झालं. ते धावले. माझ्याकडे रागाने, आश्चर्याने पाहत राहिले. शांताबाईंनी कोणाचंच ऐकलं नाही. डबा, ताट, वाट्या, फुलपात्रं सगळं चकचकीत घासून ओट्यावर पालथं ठेवलं. कऱ्हाडे ब्राह्मण होत्यानं. स्वच्छता आणि टापटीप यांत कऱ्हाड्यांची बरोबरी कोण करेल? बाईंना मी ज्ञानेश्वरीपासून मर्देंकरांपर्यंत काय काय शिकवलं होतं. फी कधी घेतली नाही- वहिनींच्या नात्यातल्या होत्या ना! त्याही या ना त्या रीतीने परतफेड करीत. एकदा बुधाचा हिरवा खडा दिला. मी घेतला. एकदा प्लॉट घायला निघाल्या- तकियापासून अंबाझरीपर्यंत जमीन त्यांच्याच तर मालकीची होती. मी म्हटलं, “नको. तुमचे आशीर्वाद पुरे आहेत.” मग त्यांनी एक नक्षीदार टेबल आणि दोन नक्षीदार खुर्च्यांच घरी पाठवून दिल्या. त्यासोबत भावड्याच्या हाती चिठ्ठी- “ही भेट तरी स्वीकारा. माझे वडील सुभेदारसाहेब फार गरिबीतून वर आले. नागपुरातली पहिली मोटर त्यांची. त्यांनी आपल्या हातांनी हे फर्निचर केले आहे. तुम्हीही तसेच मोठे व्हाल.”

शांताबाईंचे आशीर्वाद मला जन्मभर पुरताहेत. अशा सोज्वळ माउलीनं शेवटी घरातल्या विहिरीत आत्महत्या केली. कोणाचा शेवट कसा होईल हे कोणी सांगवं? बुधे म्हणायचेच, “मी रेसच्या घोड्याचं आणि माणसाच्या मरणाचं भविष्य नाही वर्तवू शकत.”

सागरभूल

कधी मी आणि बबन भरदुपारी नरिमन पॉईंटजवळ जाऊन बसत असू. कधी सोबत कवी वसंत निनावे असे. कधी बुधे. महाकाय प्राण्याच्या अंगावरील खवल्यांसारख्या लाटा. समुद्र खरोखरच जिवंत वाटे. अठराव्या वर्षी मुंबईला आलो होतो. न्यूयॉर्क हेराल्ड ट्रिब्यूनचा पुरस्कार घ्यायला. आलो आणि गेलो. तेव्हा समुद्र दुरूनच पाहिला होता; आता डोळेभरून पाहत होतो. सकाळ, दुपार, संध्याकाळ आणि रात्रीही. समुद्र. दुपारचा समुद्र. तळपता. जिवंत प्राणी. त्याची भीती नाही वाटत, भुरळ पडते. दर्यावर्दी शूर असतात असं म्हणतात. असतीलही; पण हिमतीनं नव्हे भुरळ पाडून ते अज्ञाताच्या सफरीला निघत असतील. दुपारी समुद्र वेधून घेई. वाटे, आता एखाद्या दर्यासारंगानं साद घातली तर आपण घरदार सोडून त्याच्या मागे निघून जाऊ. लक्ष्मण झुल्याला नाही गंगेनं भुरळ घातली तेव्हा पुलावरून झोकून घावं असं वाटलं- सतराव्या वर्षी! पाण्याची ही विचित्र ओढ ना ‘रणांगण’मध्ये दिसत, ना ‘कोंडुरा’मध्ये. मराठीत काणेकर-बोरकर-मर्देंकर-कुसुमाग्रज-केचे यांनी मनोरम सागरकविता लिहिल्या; पण ही सागरभूल काही त्यात दिसत नाही. या सगळ्या कविता

संकलित मात्र व्हायला हव्यात; त्यांची एकत्र समीक्षा व्हायला हवी; की खऱ्या मराठी माणसाला पाण्याची, नद्यांची, तळ्यांची, दर्याची खरी भूल पडतच नाही?’ पण हे जलवंतीचं चेटुक माझ्यात कुठून आलं?

सरिताबाई म्हणायच्या, “लोक तर शिकायला मुंबईला येतात आणि तुम्ही-” रेगे म्हणत, “जाऊ दे त्यांना नागपूरला.” ते माझ्या मनातलेच बोलत होते. मी उठलो. राजीनामा खरडला. पिटके-महाजन-हुद्दार समजूत काढायला लागले. मी म्हटले, “मी काही तिरीमिरीत राजीनामा देत नाहीये.”

बुध्यांनी साथ दिली, “जावो यार तुमा तकदीर तुम्हारे साथ है”

दरम्यान यादवराव नागपूरहून मुंबईला आले होते. म्हणाले, “आमच्या शाळेत या.” मी म्हटलं, “पाहा बरं, तुमच्या भरवशावर मी सरकारी नोकरी सोडतोय.” “कुछ फिकीर नहीं.” यादवराव म्हणाले.

म्हटलं नं, मोठे निर्णय मी झटक्यात घेतो; लहान निर्णयांचा कीस पाडतो. शहा साहेबांसमोर उभा राहिलो. त्यांच्या हातात हसत हसत राजीनामा ठेवला. ‘न आनेवाला कल’ची आठवण अजून होतेय. साहेब गडबडले. समजूत घालू लागले. मी म्हटले, “वैसा कुछ नहीं है। मैं आपपर नाराज नहीं हूँ।”

दुसऱ्या दिवशी बाडबिस्तारा गुंडाळून व्ही.टी.वर गेलो तर ज्योतिषी बुधे आणि चित्रकार जोगळेकर आधीपासूनच फलाटावर हजर. बुध्यांनी प्रेमभरानी मिठी मारली. बबनरावांनी स्नेहभरानं हात हातात घेतले. बुध्यांनी डोस्टोएव्हस्कीची ‘ब्रदर्स कारमाझोव्ह’ सप्रेम भेट दिली. जोगळेकरांनी तहान लाडू, भूक लाडू पिशावीत कोंबले.

गाडीने शीळ घातली. कपलिंगने झटके दिले. चकचकीत पिस्टन मागेपुढे झाले. निरोपी माणसे मागे सरकायला लागली. रुळापाशी एक बेवारशी मुलगा बाटलीत पाणी भरत होता. एक खिश्चन युवती रडत होती. कुलंगी कुत्रं तोंडात पावाचा तुकडा धरून उभं होतं. मुंबईचं कोंदट आभाळ मोकळं होत होतं.

माझी गाडी आवेगानं माझ्या घराकडे निघाली होती.

ही १९५८ मधली गोष्ट.

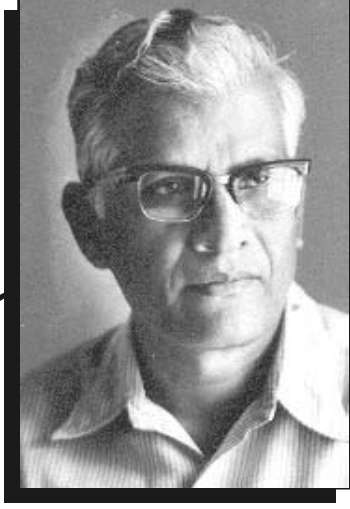
डॉ. द. भि. कुलकर्णी

‘वसुधा’, ई-००४

डीएसके विश्व, ऑफ सिंहगड रोड

धायरी, पुणे ४११०४१

फोन. ०२०-२४३८०८९४

माझ्या लेखनप्रवासात महत्त्वाचे योगदान असणारे गाव - कागल

डॉ. आनंद यादव

माझ्या लेखनप्रवासात महत्त्वाचं योगदान असलेलं गाव 'कागल' हे असून ते कोल्हापूर जिल्ह्यात आहे. बॉम्बे-बेंगलोर रोडवर ते कोल्हापूरच्या दक्षिणेस बारा मैलांवर आहे. तो तालुक्याचा गाव म्हणूनही ओळखला जातो. स्वातंत्र्यपूर्व काळात 'कागल' ही घाटगे घराण्याची जहागीर होती. राजर्षी छत्रपती श्री. शाहूमहाराज हे ह्याच घाटगे घराण्यातील होते. कोल्हापूरच्या भोसले राजघराण्यात ते दत्तक गेले. त्यांनी आपल्या कर्तृत्वाने आणि सामाजिक, सांस्कृतिक कार्याने आपली कीर्ती दिगंत केली.

या कागलमध्येच माझा जन्म १९३५ साली एका सामान्य शेतकऱ्याच्या कुटुंबात झाला. माझ्या वयाच्या दहाव्या वर्षी म्हणजे १९४५ साली कागल गावची लोकसंख्या साडेचार हजार असल्याची नोंद आहे. त्यावरून लक्षात येईल की ते पूर्वी एक खेडं म्हणूनच ओळखलं जात होतं. माझ्या वयाच्या दहाव्या वर्षी मी या गावात कुठंही जाऊन फिरून येऊ शकत असे. इतकी या गावाची वस्ती पोरसोरांच्या आवाक्यातली होती.

आमचं घर गावाच्या पूर्वेला अगदी सीमेवर होतं. म्हणजे असं की आमच्या घराच्या परसानंतर गावाची शेतजमीन सुरू होत असे. गावाच्या लोकवस्तीची रचना सर्वसामान्य मराठी खेड्याप्रमाणेच होती. म्हणजे गावाच्या मध्यावर चावडी, सरकारी कार्यालय, कोर्टकचेरी, तुरुंग, बाजारपेठ, गावातली महत्त्वाची देवळं होती. त्याला लागून ब्राह्मणवस्तीही मध्यावर एकत्रित होती. या वस्तीनंतर निरनिराळ्या वस्त्या होत्या. गावाच्या पूर्वेला सीमेवर चांभारवाडा, कोरवीवाडा, मातंगवाडा, कुंभारवाडा, महारवाडा असे एकमेकांना लागून होते. त्यांच्या आतल्या बाजूला सणगरवस्ती,

धनगरवस्ती, साळी-कोष्टी यांची वस्ती, मुस्लीम वस्ती अशा निरनिराळ्या जातीजमातींच्या वस्त्या त्याकाळी एकत्र असत. महाराष्ट्रीय खेड्यांची जी परंपरागत 'गावरहाटी' होती; त्याच रहाटीनुसार कागल हे खेडं राहात होतं आणि प्रामुख्याने शेतीव्यवसायावर जगत होतं.

पश्चिम महाराष्ट्र आणि त्यातल्या त्यात कोल्हापूर जिल्हा तसा बागायती शेतीचा जिल्हा म्हणून प्रसिद्ध आहे. या जिल्हाची निम्मी शेती तरी निश्चितपणे बागाईत आहे. उरलेली निम्मी शेती कोरडवाहू आहे. कोल्हापूर शहर हे उद्योगधंद्याचं शहर म्हणून ओळखलं जातं. त्यामुळं १९६० पर्यंत तरी कोल्हापूर जिल्ह्यातील सर्वसामान्य माणसं पोट भरण्यासाठी आपली गावं, आपला तालुका, आपला जिल्हा सोडून सहसा बाहेर जात नसत.

कागल गाव हेही त्यातलंच एक गाव होतं. त्यात कागल गावचं भाग्य असं की ती घाटगे घराण्याची जुनी जहागीर होती. त्यामुळे राजर्षी शाहूमहाराजांच्या कारकीर्दीत तिथं आधुनिक युगाच्या सुधारणा रुजू लागलेल्या होत्या. कागलला पहिलीपासून एस.एस.सी.पर्यंत सर्वांसाठी शिक्षणाची व्यवस्था होती. अगदी आरंभी हरिजनांसाठी सुद्धा स्वतंत्र शाळा होती. मुलींसाठी स्वतंत्र शाळा होती. हायस्कूल मात्र त्यावेळी एकच होतं. त्यामुळे हायस्कूलपर्यंतच्या शिक्षणासाठी कुणालाही परगावी जावं लागत नसे. १९५५ सालापर्यंत महाराष्ट्रात शिक्षणाचा प्रसार फारसा नव्हता. तसेच त्याकाळात चौथी-पाचवी शिक्षण झालं की कारकुनाची नोकरी, सातवी (मुलकी) पास झालं की प्राथमिक शाळेत शिक्षकाची नोकरी, एस.एस.सी. पास झालं की हायस्कूलला अध्यापकाची

नोकरी त्याकाळी सहजपणे मिळत असे... तरीही प्रामुख्याने ब्राह्मणवर्गच हायस्कूलचं शिक्षण घेत असे. अगदी अल्प प्रमाणात मराठा वर्गातील मुलं हायस्कूलला जात असत.

आठ भावंडं

अशा काळात माझा जन्म झाला होता. आमचं घर शेतकऱ्यांचं असलं तरी आमची घरची शेती काहीच नव्हती. आमचे वडील दुसऱ्याची शेती प्रत्येक वर्षाचा रोकड फाळा ठरवून किंवा खंडानं, बटईनं करत असत. म्हणजे वर्षभर सगळं घरदार त्या शेतावर राबत असे. दुसऱ्या भाषेत सांगायचं तर हक्काची मजुरी असे. स्पष्ट भाषेत बोलायचं तर आमचं घर 'शेतमजूर' शेतकऱ्यांचं होतं. माझ्या आईवडिलांना बारा मुलं झाली. परिस्थितीच्या मान्यामुळं माझ्या चार बहिणी लहानपणीच वारल्या होत्या. उरलेली आठ भावंडं आम्ही एकमेकांना आधार देत जगलो. चार भाऊ आणि चार बहिणी उरलो होतो. मुलांमध्ये मी मोठा मुलगा. माझ्या अगोदरच्या दोन बहिणी काळाच्या पडद्याआड गेल्या होत्या. म्हणजे मीच घरात सर्वात मोठा मुलगा होतो.

राबून खाणे हीच परंपरा घरात चालत आलेली होती. माझे वडील तर अगदीच अडाणी होते. त्यांना वीसापेक्षा जास्त मोजता येत नसे. आमच्या गल्लीत सणगर समाजातील एक गृहस्थ चौथी पास झालेले होते. वडिलांचे ते विश्वासू मित्र होते. त्यामुळे माझ्या वडिलांनी शेतमालाची काही विक्री केली किंवा इतर काही खरेदी विक्री झाली तर त्याचा हिशोब माझे वडील त्या गृहस्थाकडून करून घेत असत. एकाअर्थी त्या गृहस्थांना ती कटकटच वाटत असे.

शाळेत प्रवेश

अशा वेळी मी पाच वर्षांचा झाल्यावर माझ्या वडिलांना त्या गृहस्थांनी समजून सांगितलं की, "अरे रतनू, तू घटकेघटकेला जन्मभर हिशोबासाठी माझ्याकडं येतोस; त्यापेक्षा तुझ्या ह्या मोठ्या लेकाला आता शाळेत घाल आणि निदान त्याला चौथीपर्यंत तरी शिकव. म्हणजे तो माझ्याप्रमाणं उत्तमपैकी तुला हिशोब करून देत जाईल. तुझी कायमची कटकट मिटेल. घरात एक शहाणं माणूस तयार झालं तर सगळं घरदार सुधारेल."

वडिलांनी ते ऐकलं आणि माझ्या सुदैवानं १९४० जून मध्ये मला शाळेत घातलं. आणि मी शाळेला जाऊ लागलो. चौथी पास होईपर्यंत सणगर, धनगर, मांग, चांभार या समाजातील मुलांबरोबर भरपूर खेळलो. आमच्या घराच्या आसपास ही सर्व मंडळी राहात असल्यामुळे त्यांची मुलं खेळगडी असत. शाळेतील मुलांबरोबरही मी भरपूर खेळलो आहे.

पाचवीत गेल्यावर म्हणजे चौथी पास झाल्यावर मला शाळा सोडावी लागली आणि शेतावरची कामं मी करू लागलो. पिकांना मोटेचं पाणी पाजू लागलो. खुरपणी, भांगलणी करू

लागलो. मोकळ्या वेळात माळाला गुरं राखणं करू लागलो. गुरं राखता राखता इतर गुराखी पोरंबरोबर निरनिराळे खेळ खेळू लागलो. गुराखी पोरानं अनेक जातीजमातींची मुलं असत. त्यांच्याबरोबर माळाला भाजीभाकरी खाऊ लागलो, देऊ लागलो, घेऊ लागलो. पोरपोरानं त्या वयात जातीपाती आड येत नव्हत्या.

वर्गात मी हुशार आणि हुन्नरी मुलगा आहे, असं शिक्षक मानत. एकदोन शिक्षकांकडून मला गोष्टींची पुस्तकं वाचायला मिळत. म्हणून माझी शाळा सुटली तरी अधूनमधून रात्रीचं त्यांच्याकडं गोष्टींची पुस्तकं मागायला जात असे. त्यातून त्यांचे माझे जवळचे संबंध आले.

पुन्हा शाळा

दुसऱ्या वर्षी या शिक्षकांनी माझ्या वडिलांना समजून सांगितलं की, "अरे रतन, आनंदाला निदान सातवीपर्यंत तरी शिकव; तरच त्याचं खरं सार्थक होईल. त्याला कोणती तरी, निदान शिक्षकाची तरी नोकरी मिळेल. आणि तो घरदार चालवू शकेल. तुझ्याही नशिबाचे कष्ट कमी होतील. घरात बसून तुला खाता येईल. आता चौथीपर्यंत तू त्याला शिकवलेस ते जर सार्थकी लागावं असं वाटत असेल तर त्याला 'सातवी' हे केलंच पाहिजे. नाहीतर आजवर शिकवलेलं फुकटच जाईल." अशी त्यांनी समजूत काढली आणि मी पुन्हा शाळेला जाऊ लागलो. मात्र एक वर्ष फुकट गेलं ते गेलंच.

हे सर्व सांगण्याचं कारण असं की एक ग्रामीण साहित्यिक या नात्यानं माझ्या गावानं माझ्या साहित्यासाठी मला जे योगदान दिलं त्याच्याशी या सर्व गोष्टींचा संबंध आहे.

शेतावर काम

आमच्या घरातले सर्वजण शेतावरच राबत असत. पहाटे लवकर उठून आई म्हसरांची धार काढत असे. चटकन रतिबाचं दूध घालून येत असे. मग स्वयंपाकाला लागत असे. वडीलधाऱ्या पोरींना स्वयंपाकासाठी मदतीला घेत असे. कुणी भाजी चिरे, कुणी भाकरी करी, कुणी तांदूळ निवडी, कुणी घर लोटून काढी-अशी पोरींसाठी कामांची वाटणी. म्हशींची धार काढल्यावर मी न्याहरी करून म्हसरांना शेतावर घेऊन जात असे. लहान होतो तोवर सकाळी शाळेला जाण्याच्या अगोदर आणि शाळा सुटल्यावर संध्याकाळी परत आल्यावर दोन्ही वेळा शेतावर जात असे. तिथं पडतील ती शेतकामं करावी लागत असत. दोनतीन दिवस आंघोळ नसे. कपडे नेहमी मळलेले, ठिगळं लावलेले असत. डोक्याचे केस काढलेले. अंगाला नेहमी मुरलेल्या घामाचा वास. पायात फाटक्यातुटक्या चपला. एका मोठ्या फडक्यात दप्तर बांधलेलं. दुपारच्या सुट्टीत खाण्यासाठी एक भाकरी, तिच्या आत भाजी घालून किंवा तेल-चटणी घालून दुमती केलेली असे. ती दप्तरातच सगळ्यात खाली ठेवलेली असे. कोणत्याही

सर्वसामान्य घरातली खेडुत पोरं अशाच अवतारात शाळेला येत असत. म्हणून त्याचं कुणालाच काही वाटत नसे.

अशा रीतीने १९५० सालच्या मे मध्ये मी सातवी पास झालो. मी सातवी पास झाल्याबरोबर माझ्या वडिलांनी मला शिक्षकाची नोकरी मिळविण्यासाठी अर्ज करण्यास सांगितलं; पण सातवीत शिकत असताना मला कळलं होतं की वयाची अठरा वर्षे पूर्ण झाल्यावरच शिक्षकाच्या नोकरीसाठी अर्ज करता येतो; तोपर्यंत नाही.

एसएससी

परिणामी पुन्हा मला शेतात कामं करत राहावं लागलं. त्यात मी एक धाडशी विचार केला. गल्लीत माझा एक मित्र होता. तो हायस्कूलमध्ये १९५१-५२ च्या शैक्षणिक वर्षात आठवीला शिकत होता. श्रीमंताचा मुलगा होता. स्वतंत्र खोलीमध्ये अभ्यास करीत असे. त्याच्या मदतीनं मी आठवीचा अभ्यास केला आणि मार्च १९५२ मध्ये हायस्कूलच्या मुख्याध्यापकांना भेटून मी माझी घरची सर्व परिस्थिती सांगितली आणि आठवीच्या परीक्षेला बाहेरून बसण्याची परवानगी मिळवली. सुदैवाची गोष्ट म्हणजे मी चांगल्यापैकी गुण मिळवून पास झालो आणि नववीत गेलो. सवड मिळेल तेव्हा नववीच्या वर्गात जाऊन बसू लागलो. तशी मला मुख्याध्यापकांनी सवलत दिली. मित्राच्या पुस्तकांच्या आधारे अभ्यास करत एस.एस.सी. पास झालो. परीक्षेत ५८ टक्के गुण मिळाले. १९५५ च्या मे मध्ये गुणपत्रिका मला मिळाली.

या काळपर्यंत अनेक शिक्षकांनी मला प्रोत्साहन दिले. त्यामुळे मला मोठा आत्मविश्वास प्राप्त झाला. नंतर मी वडिलांना न जुमानता घराबाहेर पडलो आणि स्वावलंबनाने, नाना प्रकारचे कष्ट करत १९६१ च्या मे मध्ये मराठी घेऊन एम.ए. झालो. बऱ्यापैकी द्वितीय श्रेणीचे मार्क्स मिळाल्याने त्याच वर्षी म्हणजे १९६१ जूनपासून मराठीचा प्राध्यापक म्हणून रयत शिक्षण संस्थेच्या पंढरपूर कॉलेजमध्ये रुजूही झालो.

रुजू झालो तरीही उन्हाळ्याच्या सुटीत तीन महिने आणि दिवाळीच्या सुटीत एक महिना माझा मुक्काम माझ्या गावीच असे. या काळात माझ्या मित्रांच्या जगण्याच्या अनेक तऱ्हा मी पाहत होतो. अनेकांनी मधेच शिक्षण सोडलं होतं. अनेकजण शेती करीत होते. धंदा-व्यवसाय करीत होते. या सर्वांशी मी संबंध ठेवून होतो. त्यांच्या जीवनाच्या चित्तरकथा ऐकत होतो. त्या चित्तरकथांचा मला साहित्यनिर्मितीसाठी मूलद्रव्यासारखा (रॉ-मटेरिअलसारखा) उपयोग होत होता.

काव्यलेखन

प्राथमिक शाळेत आणि हायस्कूलमध्ये मी शिकत असताना मराठीच्या अभ्यासक्रमात गद्यपाठाबरोबरच काही कविताही असत.

त्यातील काही ग्रामीण कविता असत. विशेषतः वा. गो. मायदेव, सोपानदेव चौधरी, ग. ह. पाटील, ग. ल. ठोकळ यांच्या कविता मला अजूनही आठवतात. कवी य. दि. पेंढारकर (कवी यशवंत) यांचीही 'मैतरणी, बिगीबिगी चाल' ही ग्रामीण कविता मला आजही आठवते. या कवींच्या ग्रामीण कविता वाचून माझ्या मनाला आनंद होई. शेतकऱ्याचं जीवनही महत्वाचं आहे; ते काडीकस्पटाप्रमाणे मानण्याचं काहीच कारण नाही; असं एक नवं भान मला त्या बालवयात आलं. आणि मीही त्या पोरवयात कविता करण्याचा प्रयत्न करू लागलो. त्या मोडक्यातोडक्या कविता मी माझ्या दोन प्राथमिक शिक्षकांना दाखवीत असे. कारण ते स्वतःही कविता करीत असत. त्यांच्याकडे कवितांची पुस्तके असत. मी प्राथमिक शाळेत नकला, नाट्यछटा, सिनेमातील गाणी शाळेच्या स्नेहसंमेलनात म्हणून दाखवीत असे. या माझ्या हुन्नरीमुळे माझ्यावर हे दोन शिक्षक मनापासून प्रेम करीत असत. माझ्या कविता सुधारून देत असत. मला वाचण्यासाठी कवितासंग्रह देत असत. त्यामुळे माझे व त्यांचे संबंध मी एम.ए. होईपर्यंत होते. नंतरही मी सुटीत गेल्यावर अधूनमधून त्यांच्याकडे जात असे.

पुलंची भेट

१९५५ साली मी एस.एस.सी. झालो. त्यावेळी कॉलेजच्या पहिल्या वर्षासाठी मला रत्नागिरीला जावं लागलं. तिथं माझी जेवणाची आणि राहण्याची सोय झाली होती. कागल गावातील काही कार्यकर्त्यांनी दोन आणे, चार आणे, आठ आणे असे घरोघर जाऊन 'पट्टी' काढून मला वीस रुपये जमवून दिले होते. ते घेऊन मी रत्नागिरीला निघून गेलो होतो. माझ्याबरोबर माझी कवितांची वही असे. मला ती 'जीव की प्राण' वाटत होती. ओघाओघात ती वही मी तेथील कॉलेजचे त्यावेळचे प्राचार्य य. द. भावे यांना दाखविली. ते त्या काळातले महत्वाचे कवी मानले जात होते. त्यांना त्या ग्रामीण कविता खूप आवडल्या.

त्याच काळात सुप्रसिद्ध विनोदी लेखक श्री. पु. ल. देशपांडे हे रत्नागिरीला आपल्या सासुरवाडीला पंधरा दिवसांच्या विश्रांतीसाठी आले होते. त्यांच्या शेजारची प्राचार्य य. द. भावे राहात होते. त्यांनी कौतुकानं माझी ती वही पु.लं.ना वाचण्यासाठी दिली. पु.लं.ना त्या कविता इतक्या आवडल्या की त्यांनी मला बोलावून घेऊन य. द. भावे यांच्या घरी माझं खूपच कौतुक केलं. त्या बैठकीत त्यांनी माझी घरगुती चौकशी केली. मी सर्व काही सांगितलं. कोल्हापूर सोडून शिक्षणासाठी मला कोकणात का यावं लागलं हेही सांगितलं. मला त्यांनी कायमचं आपलं मानलं आणि माझं एम.ए.पर्यंतचं सर्व शिक्षण त्यांनी केलेल्या नाना प्रकारच्या मदतीमुळं आणि मार्गदर्शनामुळं झालं... तेव्हापासूनच मी आकाशवाणीच्या पुणे केंद्रासाठी (१९५५ सप्टेंबरपासून)

ग्रामीण श्रुतिका लिहू लागलो. त्या श्रुतिकांमुळे मला प्रसिद्धी आणि पैसेही मिळू लागले... माझ्या आयुष्यात तेथून पुढे फार मोठे परिवर्तन होत गेलं.

पु.लं.नी माझ्या शिक्षणाची आर्थिक सोय कोल्हापूरच्या कोरगावकर ट्रस्टतर्फे केली. माननीय जे. पी. नाईक (शिक्षणतज्ज्ञ) यांना त्यांनी सांगितल्यामुळे ती झाली. त्यामुळे कोल्हापूरपासून अवघ्या बारा मैलांवर असलेल्या माझ्या कागल गावाशी माझा घनिष्ठ संबंध पुन्हा आला. १९५६ च्या उन्हाळ्यात मी रत्नागिरीहून परत आलो आणि कागलात राहू लागलो. १९६१ जूनमध्ये मी नोकरीसाठी कागल सोडलं... तरीही कागलचा आणि माझा मानसिक संबंध दृढच राहिला.

कॉलेज जीवनात मी (१९५५ ते १९६०) त्यावेळी प्रसिद्ध होणाऱ्या मासिकांतून अनेक ग्रामीण लेखकांच्या कथा, कादंबऱ्या वाचत होतो. त्यात प्रामुख्याने शंकर पाटील, व्यंकटेश माडगूळकर, द. मा. मिरासदार, अण्णाभाऊ साठे, शंकरराव खरात यांच्या कथा मला विशेष आवडत असत. 'सत्यकथा' हे मुंबईच्या 'मौज प्रकाशन'चं प्रयोगशील साहित्याला वाहिलेलं अग्रगण्य मासिक म्हणून ओळखलं जात होतं. साहित्यक्षेत्रात चालणाऱ्या विविध प्रयोगशील लेखनाला त्यात अग्रक्रमानं मान दिला जात होता.

त्यावेळी प्रयोगशील ग्रामीण कथांचं लेखन आपल्या परीनं आपण करावं, असं मला वाटत होतं. ललित वाङ्मयाच्या वाचनाबरोबर वैचारिक, समीक्षात्मक वाङ्मयाचं वाचनही मी करीत होतो. त्यामुळे माझ्या उत्साही, कल्पक बुद्धिमत्तेला त्यावेळच्या ग्रामीण कथांच्या अनेक मर्यादा जाणवत होत्या. त्यातून बाहेर पडू इच्छिणारी ग्रामीण कथा आपण लिहावी, असं वाटून मी 'सत्यकथे'साठी नवी, प्रयोगशील ग्रामीण कथा लिहू लागलो. त्या 'सत्यकथे'त अग्रक्रमानं प्रसिद्ध होऊ लागल्या.

विद्यार्थी असतानाच १९६० साली माझा पहिला ग्रामीण कवितासंग्रह 'हिरवे जग' प्रसिद्ध झाला. वेगळ्या प्रकारच्या ग्रामीण कविता म्हणून त्यांचं कौतुकानं स्वागत झालं. त्याला महाराष्ट्र सरकारचा (त्यावेळचे मुंबई राज्य) पुरस्कार मिळाला आणि माझ्यावर 'ग्रामीण साहित्यिक' म्हणून शिक्का मारला गेला. त्यात माझ्या विद्यार्थी जीवनातीलच सर्व ग्रामीण कविता आहेत. कागल गावच्या भूमीतच त्यांची जडणघडण झाली.

या लेखनाबरोबर इतर अंकांतूनही (विशेषतः दिवाळी अंकांतून) मी प्रामुख्याने व्यक्तिचित्रे लिहू लागलो. सर्व घटना, प्रसंग, व्यक्ती माझ्या कागल गावातीलच होत्या. कागल गावानंच दिलेलं हे योगदान होतं. मी फक्त त्यांना वाङ्मयीन आकार देत होतो. यातूनच माझा 'मातीखालची माती' हा व्यक्तिचित्रांचा संग्रह आणि 'खळाळ' हा नव्या प्रयोगशील ग्रामीण कथांचा संग्रह अनुक्रमे १९६५ व १९६७ साली प्रसिद्ध झाला. १९७१ साली

प्रसिद्ध झालेल्या 'गोतावळा' या कादंबरीतील घटना, प्रसंग, पात्रे, जनावरे इत्यादी सर्व काही कागल गावच्या आम्ही फाळ्यानं केलेल्या एका मळ्यातीलच वास्तव आहे. माझ्या वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्वाचा त्याला स्पर्श आहे, एवढाच काय तो माझा भाग आहे. 'नटरंग' या १९८० मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या कादंबरीतील सर्व काही कागल गावच्या मातंग वस्तीतीलच घटना, प्रसंग, पात्रे आहेत. त्यातील तमाशाच्या तालमी तर आमच्या घराशेजारच्या एका मातंगाच्या घरीच चालत असत. 'झोंबी'मधील सर्व घटना कागलमधीलच आहेत.

लेखनासाठी मूलद्रव्य

माझं हायस्कूलपर्यंतचं शिक्षण याच गावात झालं. याच गावच्या शिक्षकांनी माझं प्राथमिक स्वरूपाचं वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्व घडवलं. त्याला खतपाणी घातलं. प्रोत्साहन दिलं. सामान्यपणे १९८० सालापर्यंत माझं जे ललित लेखन प्रसिद्ध झालं आहे; त्याचं मूलद्रव्य (रॉ-मटेरिअल) मला कागलच्या मातीतूनच मिळालेलं आहे. माझं घर, घरातील माणसं कागलच्या मातीतीलच अस्सल गावरान स्तरातील आहेत. त्यातीलच मी एक आहे. एवढंच नव्हे तर 'ग्राम संस्कृती' सारखे वैचारिक, समाजशास्त्रीय अंगाने जाणारे पुस्तक हे जरी महाराष्ट्राच्या व्यापक संस्कृतीचे दर्शन घडविणारे आहे तरी त्याचे मूळ बीज बदलत जाणाऱ्या कागल गावाशीच निगडित आहे. 'पाणभवरे' सारख्या ललित लेखसंग्रहातील बहुतेक लेख प्रामुख्याने माझ्या कागलमधील जडणघडणीवरच आधारलेले आहेत हे विसरता येत नाही. अशा रीतीने १९८० पर्यंतच्या माझ्या बहुतेक साहित्याला कागल गावचे महत्त्वाचे योगदान आहे. तसेच माझ्या वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्वालाही प्रामुख्याने माझ्या कागल गावाचेच प्राथमिक पायाभूत पातळीवरचे योगदान आहे, हे मान्य करावे लागेल.

१९८० नंतर माझी वाङ्मयीन दृष्टी अधिक व्यापक होत गेली. त्यामुळे कागलात घडलेल्या माझ्या व्यक्तिमत्त्वाला समाजशास्त्र, मानसशास्त्र, भारतीय संस्कृती आणि त्यातून उद्भवलेले भारतीय तत्त्वज्ञान, भारतीय समाज सत्तर-पंचाहतर टक्के ग्रामीणच आहे, याची जाणीव- यांचे कंगोरे फुटत गेले आणि मी व्यापक पातळीवर ग्रामीण साहित्यनिर्मिती करीत राहिलो. अधूनमधून नागर साहित्याचीही निर्मिती करीत राहिलो.

डॉ. आनंद यादव

५ 'भूमी' कलानगर,
पुणे-सातारा रोड, धनकवडी,
पुणे ४११ ०४३.
फोन नं. २४३७९४५३

आनंद यादव यांची उपलब्ध पुस्तके

आत्मचरित्र

झोंबी	२५०
(प्रियदर्शनी पुरस्कार १९८८, म.राज्यपुरस्कार १९८९, रत्नाप्पा कुंभार पुरस्कार १९८९, एफ.आय.पी पुरस्कार १९८९, साहित्य अकादमी पुरस्कार १९९०, मारवाडी संमेलन पुरस्कार १९९०, प्रवरानगर विखे पाटील पुरस्कार १९९१, संजीवनी साहित्य पुरस्कार १९९४,)	
नांगरणी	२२०
(रोहमारे ग्रामीण पुरस्कार १९९०)	
घरभिंती	३००
काचवेल	२२०
कादंबरी	
लोकसखा ज्ञानेश्वर	३५०
माऊली	१२०
(कालीमाता साहित्य पुरस्कार १९८६, परिमल लेखन पुरस्कार १९८६)	
नटरंग	१४०
(महाराष्ट्र राज्य पुरस्कार १९८२)	
कलेचे कातडे	२००
कथासंग्रह	
माळावरची मैना	११०
घरजावई	१००
शेवटची लढाई	
(राज्य पुरस्कार २००१-०२)	९०

आदिताल	१२०
उखडलेली झाडं	१५०
भूमिकन्या	९०
झाडवाटा	९०
उगवती मने	
(राज्य पुरस्कार २००२-०३)	१००

बाल-कुमार साहित्य

सैनिक हो, तुमच्यासाठी...	३०
--------------------------	----

वैचारिक/ ललितगद्य

स्पर्शकमळे	१००
पाणभवरे	१२५
ग्राम संस्कृती	१२५
(रा.ना.सबनीस वाडमयपुरस्कार २००२)	
साहित्यिकाचा गाव	९०

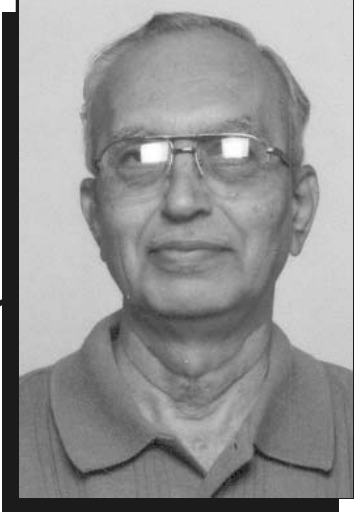
संदर्भ ग्रंथ

ग्रामीणता : साहित्य आणि वास्तव	५५
(राज्य पुरस्कार १९८३)	
साहित्याची निर्मिति प्रक्रिया	१३०
मराठी लघुनिबंधाचा इतिहास	७०
आत्मचरित्र मीमांसा	९०
१९६० नंतरची सामाजिक स्थिती	
आणि साहित्यातील नवे प्रवाह	१५०

पोस्टेज खर्च वेगळा

साहित्याने अर्थ दिला माझ्या अस्तित्वाला

सुरेश वसंत नाईक

मराठी भाषेतल्या काही शब्दांत, अगदी साध्या सरळ अक्षरात खूप अर्थ भरला आहे. उदा. 'ओंकार' या शब्दात खूप गहन गूढ अर्थ ध्वनीत केला आहे. तसाच ज्ञानेश्वरीत पहिल्याच ओवीत गणपतीला 'स्वसंवेद्या' हा एकच पण सर्वार्थ परिपूर्ण शब्द वापरला आहे. एकाच शब्दात केवढा गंभीर व सखोल अर्थ भरला आहे! हा शब्द नुसता शब्दार्थ सांगत नाही तर शब्दांच्या पलीकडे असलेल्या अरूपाचेही दर्शन घडवतो. तसाच साहित्य हा वाङ्मयाला वापरलेला शब्द. साहित्य ह्या शब्दाने नुसता कार्यकारण भावच ध्वनीत केला नाही तर जीवनाचे ध्येय व ते गाठायचे साधन हे फार मार्मिकपणे सूचित केले आहे. इंग्रजीतील 'लिटरेचर' ह्या शब्दाला हा अर्थाचा फुलोरा येत नाही.

साहित्य शब्दभाषा हे वाङ्मय साधन आहे ह्याची जाणीव देतो.

मग प्रश्न पडतो हे कशाचे साधन?

मग काय साध्य करायचे आहे?

हे ध्वनीत केलेले जीवनाचे कोणते ध्येय आहे?

हे ध्येय निश्चित झाले म्हणजे मग एखादी कलाकृती ते गाठण्याचे साधन आहे की नाही हे ठरवणे सोपे जाते.

साहित्याचा कल तपासणे सोपे जाते.

अर्थात ध्येय म्हटले तर ते फार अप्राप्य असे फारच आवाक्याबाहेरचे उच्च उदात्त वगैरे असण्याचे प्रयोजन नाही. आपले प्राप्त झालेले जीवन हीच आपणास मिळालेली सर्वात स्वर्गीय अशी देणगी आहे व निखळ आनंद प्राप्ती ह्याच जीवनात मिळावी त्याचे हे जीवन हे साधन आहे. एवढा तैतिरीय उपनिषदातील विचार जर आपण स्वीकारला तर ह्या ध्येयाचा किंवा जीवनाच्या

हेतूचा सहज उलगडा होईल. जेव्हा एखादी वाङ्मयीन कलाकृती जीवनाचे सम्यक्दर्शन घडवणारी, जीवन जगण्याचा उत्साह व आनंद निर्माण करणारी असेल तरच ती कलाकृती खऱ्या अर्थाने जीवनसाधना किंवा साहित्य आहे असे म्हणता येईल. तसे नसेल तर त्या कलाकृतीला कलाकृती म्हणता येणार नाही, तर नुसतंच 'कृती' म्हणावं लागेल व तिचे वर्णन पांढऱ्यावर काही काळे केले आहे एवढेच राहिल. कविवर्य यशवंतांनी 'हा कागद आहे कोरा' ह्या कवितेत हे फार मार्मिकपणे सांगितले आहे. 'असे साहित्य त्यावर लिहा व असे जर जमत नसेल तर तो कागद कृपया तसाच निदान कोरा तरी ठेवा' ही विनंती केली आहे. जी कलाकृती जीवनाचे सत्यं शिवं सुंदरम् असे दर्शन घडवते ती कलाकृती म्हणजेच साहित्य होय.

मनुष्याला त्याच्या अस्तित्वाची जाणीव ही त्याच्या जन्मापासूनच होते असे मानले जाते, पण आता मात्र आधुनिक उपकरणांद्वारे असे दिसून येते की तो गर्भावस्थेत असल्यापासूनच त्याला त्याच्या अस्तित्वाची म्हणजेच 'आहे' पणाची जाणीव होत असते. ही आहेपणाची जाणीव त्याला आपल्या देहाची जाणीव होण्याच्या आधीपासूनच झालेली असते. थोडक्यात ही अस्मितेची किंवा आहेपणाची जाणीव ही संपूर्ण देहविरहितच असते. ही आहेपणाची जाणीव म्हणजेच जीवन. ही जाणीव नाहीशी झाली की ते मरण. ह्या आहेपणाच्या किंवा अस्तित्वाच्या जाणीवेला नाहीपणा खपत नाही. ही देहविरहित केवळ अस्तित्वाची जाणीव उपभोगता येणे ह्यालाच समाधी असे म्हटले जाते. ही समाधी अवस्था योग, भक्ती, कर्म किंवा ज्ञान मार्गाने मिळवता येते. वाङ्मयीन कलाकृती जेव्हा एखाद्याला ह्या समाधीसुखाचा लाभ

घडवून देते तेव्हा ती साधना होते किंवा तेच साहित्य होय. पुढे कालांतराने ह्या साध्या आहेपणाच्या किंवा केवळ अस्तित्वाच्या जाणीवेवर पुढे चढतात. ह्या जाणीवेचे अहम् किंवा मीपणात रूपांतर होते आणि मनुष्य स्वतःचे वाचन मी म्हणजे देह मी पुरुष अमुकतमुक असा अहंकारयुक्त करतो ह्या मूळच्या साध्या आहेपणाच्या जाणीवेवर चढलेली सारी पुटं दूर करून त्याच्या खऱ्याखुऱ्या केवळ आहेपणाच्या किंवा अस्मितेचे दर्शन घडवते तेच खरे साहित्य.

लहानपणी माझी आई रामायणातल्या गोष्टी भक्तलीलामृत, श्रीकृष्णचरित्र वगैरे ग्रंथातील गोष्टी वाचून दाखवत असे. तेव्हा मी त्यात इतका रममाण होऊन जाई की मी देह आहे ही साधी जाणीव लोप पावून त्या गोष्टीतले एखादे पात्रच होऊन त्याचा अनुभव घेई. गोष्ट संपल्यावर मी भानावर येई व माझे ते गोष्टीतले मी पण किंवा भूमिका अनुभवावयास मिळावी म्हणून मी आईपाशी गोष्टी सांगण्याचा हट्ट धरी. त्यासाठी तिची कुठलीही कामे करण्याची तयारी दाखवत असे. साध्या अक्षराच्या माध्यमातून मला हा केवढा आनंद मिळत असे! ह्या आनंदामुळेच मला पुढे वाचनाचा छंद लागला.

मला वाचता येऊ लागले. मी सानेगुरुजींची पुस्तके वाचू लागलो. 'श्यामची आई' वाचताना मी इतका तल्लीन होऊन जाई. त्यातला नायक श्याम व त्याची आई नाहीसे होऊन त्यांचे जागी मी व माझी आईच मला दिसत असे. माझ्या डोळ्यातून श्यामच्या दुःखाचे अश्रू वाहत असत. माझ्या देहातून मला काढून श्यामच्या देहात घालण्याचे किंवा माझे श्याममध्ये व माझ्या आईचे श्यामच्या आईत रूपांतर व्हायचे. साहित्य ही मला मिळालेली सर्वात मोठी देणगी आहे असे मला वाटते. ह्या साहित्याचा माझ्यावर झालेला परिणाम हे पुस्तक खाली ठेवून आज अनेक वर्षे झाली तरी कायम राहिला आहे. आजच्या माझ्या मीपणावर किंवा अस्मितेवर ह्याचा निश्चितच परिणाम झाला आहे. इतकी वर्षे झाली तरी तो कमी झालेला नाही. अर्थात् हा माझा एकट्याचाच अनुभव आहे असे नाही. असंख्य जणांचा कमीजास्त प्रमाणात असाच अनुभव आहे. म्हणूनच अशा कलाकृतींना अमर साहित्य म्हणून संबोधले जाते. अशा अमर कलाकृतींवर काळाचा परिणाम होत नाही. सत्यम् शिवम् सुंदरमच्या कसोटीस त्या उतरतात. असेच साहित्य जीवनाला अर्थ देत असते.

जीवन ही एक आनंदयात्रा आहे असे अनेकजण मानतात; पण त्यांचा ह्या जगात सर्वत्र आनंदच दिसतो असे नाही. 'आनंदी आनंद गडे, जिकडे तिकडे चोहीकडे' हे जरी खरे असले तरी तो दिसण्यासाठी किंवा मिळवण्यासाठी काही सिद्धीची किंवा साधनेची गरज असते. भगवान श्रीकृष्ण अर्जुनाला आपले विश्वरूप दाखवून म्हणतो : 'सहदर्श मम रूपं' पण अर्जुनाला ते दिसत नाही. त्यासाठी खास दृष्टीची जरूरी आहे ही गोष्ट श्रीकृष्णाच्या ध्यानात

येते. तो अर्जुनाला 'दिव्यं दधातु मे चक्षु' असं म्हणून दिव्यदृष्टी देतो व ही दिव्यदृष्टी प्राप्त झाल्यावर ह्या साध्या श्रीकृष्णाच्या देहातून त्याला विश्वरूप दर्शन होते. ह्या आनंदयात्रीलासुद्धा साहित्य अशी दिव्यदृष्टी देते, त्यायोगे ह्या जीवनाचे आनंदरूप दर्शन होते. ज्या साध्या साध्या गोष्टीत वरवर पाहता आनंद आहे त्यात तर त्याला दिसतोच पण 'जंव दृष्टीशी अंजन भेटे । तंव दृष्टीशी फाटा फुटे' या ज्ञानेश्वरांच्या वर्णनाप्रमाणे त्यास लपलेले भूमिगत धनही दिसू लागते. तसा हा लपलेला आनंदही साहित्य आनंदयात्रीला देत असते. अल्लीबाबाच्या गुहेत शिरून विस्मयाने थक्क झाल्यासारखी त्याची स्थिती होते. साहित्याने माणसाला कशा कशात आनंद बघायला शिकवले असे विचारले तर साहित्याचे त्याला कोणत्या गोष्टीत आनंद पहावयास शिकवले नाही असाच प्रतिप्रश्न विचारावा लागेल.

झाडे, पशुपक्षी, आकाश, तारे, निसर्ग इतकेच नव्हे तर मनुष्य स्वभावातील सूक्ष्मातिसूक्ष्म पैलू, त्यामागच्या प्रेरणा, माणसाचे मन, त्याची विचारपद्धती, परिस्थितीचे माणसावर व माणसाचे परिस्थितीवर होणारे परिणाम यांचे दर्शन हे सारे माणसाला साहित्यच दाखवते आणि प्रत्येक आनंदप्राप्तीच्या वेळी किंवा ह्या दर्शनाच्या वेळी माणसाची अस्मिता उजळून निघते. आनंदाच्या घटनेत आनंदी कसे राहावे हे साहित्य दाखवतेच, पण त्याही पेक्षा दुःखाच्या वेळी आनंदी कसे राहावयाचे हेही साहित्याने मला शिकवले. माझ्या अस्मितेला हुरूप दिला. सगळ्यात महत्त्वाचे म्हणजे साहित्याचे माझ्या मनावरची मरगळ काढून माझ्या अस्तित्वाला जगण्याचा आशय दिला.

साहित्य हे झोपलेल्याला जागे करते. जागे झालेल्याला जीवनात उभे करते. जे उभे आहेत त्यांना मार्गस्थ करते आणि जे मार्गावर चाललेले आहेत त्यांच्या खांद्यावर जीवनाच्या ध्येयाचे निशाण देऊन त्याला जीवनदर्शनाच्या अंतिम टप्प्यापर्यंत जाण्यासाठी सोबत देत राहते.

माझ्या वाचनालयातील ग्रंथांच्या लेखकांनाच माझ्या जिवलगामध्ये सामील करायला हवे. त्यातील वेगवेगळी पात्रे माझ्या जीवनाशी इतकी एकरूप झाली आहेत की ती माझाच एक भाग होऊन राहिली आहेत. श्रीमत् शंकराचार्यांनी परकाया प्रवेश करून ज्ञान मिळवले व मंडनमिश्रांच्या पत्नीला वादात हरवले. ह्या साहित्याने मला परकायाप्रवेश करण्याची संधी देऊन खूपच अनुभवसंपन्न केले आहे. ह्या साऱ्या पात्रांमध्ये मीच असल्याचा किंवा माझ्यामध्येच ही सारी पात्रे कमी प्रशस्त प्रमाणात असल्याचा, 'तत्त्वमसि' हा प्रत्यय मला साहित्याने दिला आहे. माझ्या साध्या अस्मितेचे वैश्विक अस्तित्वात रूपांतर करण्याची किमया साहित्याचीच! अनुभवसमाधीची प्रचीती देणारे साहित्य ही खऱ्या अर्थाने साधनाच समजावयास हवी. योगमार्ग, भक्तिमार्ग, कर्ममार्ग याद्वारे मिळणारे अंतिम ध्येय साहित्यानेही साध्य होऊ शकते. 'योग याग विधी येणे नोहे सिद्धी। वायांची उपाधी दंभधर्म' असे

ज्ञानेश्वर महाराजांनी सांगितले. ते साहित्य साधनेला लागू नाही. एका साहित्य साधनेशिवाय बाकी सर्व उपाय वायाच जाण्याची शक्यता जास्त.

मी माझ्या अभ्यासिकेत पुस्तक वाचनात दंग असतो तेव्हा आसपास काय चालले आहे ह्याचे मला भान उरत नाही. कोणीतरी मग हलवून जागे करते. “अहो ही कसली आली आहे तुमची समाधी! भोवताली इतका गहजब झाला तरी तुम्हाला पत्ता नाही.” या प्रश्नाला उत्तर काय द्यावे हे मला कळत नाही.

ह्या तंद्रीलाच वर्डस्वर्थ भावसमाधी म्हणतो. A blissful solitude ह्या समाधीचा अनुभव घेण्यालाच अनेकजण हिमालयासारख्या दुर्गम जागी सर्वसंग परित्याग करून जात

असतात. साहित्याने मला हे भाग्य घरच्याघरी कसलाही परित्याग केल्याशिवाय मिळवून दिले. साहित्याने माझ्या जीवनाला, अस्तित्वाला असा नुसताच अर्थ दिला नाही तर विकासाचे अंतिम ध्येय दिग्दर्शित करून ते हस्तगत करण्याची साधी सोपी साधनाही बहाल केली आहे.

सुरेश वसंत नाईक

(निवृत्त जिल्हा न्यायाधीश)

बि. नं. ५, प्लॉट नं. ५१५,

वकील नगर, एरंडवणे, पुणे ४११ ००४.

फोन - ९८८१७४०१३५

या सुखांनो

सुरेश वसंत नाईक

किंमत १७० रु.
पोस्टेज २५ रु.

मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे.

मानवी जीवनातील राग-लोभ, सुख-दुःख, द्वेष-मत्सर, निंदा-स्तुती, विकृती-सुकृती, बुद्धीचे स्थान, सौंदर्याचे मर्म, यशस्वी जीवनाची दिशा इत्यादी मूलभूत वृत्ती-प्रवृत्तींवर प्रकाश टाकणारे शैलीदार असे हे ललित लेख आहेत. ते अतिशय मार्मिक शैलीत, दृष्टांत-उपमादी अलंकारांच्या, घटना-प्रसंगांच्या माध्यमातून अविष्कृत केलेले आहेत.

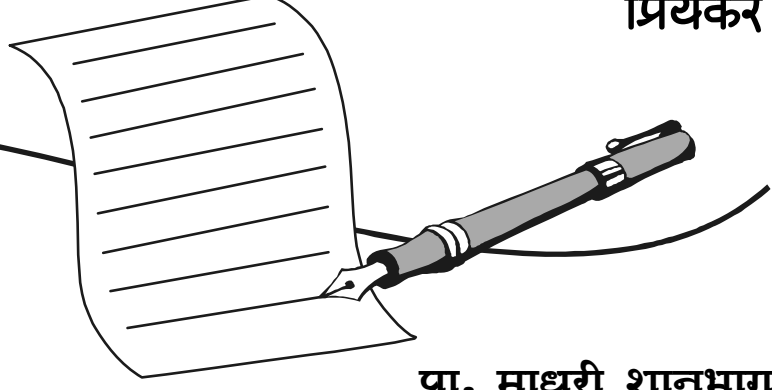
लेखकाचे एक प्रौढ, संतुलित, संवेदनाशील, सर्वांगीण जीवनाचे मर्म शोधणारे चिरतरुण मन आणि आकर्षक, मोहक व्यक्तिमत्त्व या लेखांतून व्यक्त होते. अतिशय छोटेखानी स्वरूपाचे हे लेख मनाचा ठाव घेणारे, त्याला गुंगवून टाकणारे, पदोपदी वाचकाला विचारप्रवृत्त करणारे आहेत.

पहिल्याच पुस्तकाचे त्यांचे हे यश विलक्षण वेधक ठरावे अशा योग्यतेचे आहे.

- आनंद यादव

माझा चाळीशीनंतरचा प्रियकर

प्रा. माधुरी शानभाग

हा माझ्या आयुष्यात तसा उशिराच अवतरला. ह्याने यावे असे माझ्या आयुष्यात काहीही घडले नव्हते. रिकाम्या वेळेचे तुकडे नव्हते की पोकळी नव्हती. मनात, हृदयात नखभरही जागा शिल्लक नाही याची मला खात्रीच होती. ह्याचे येणे हा निव्वळ अपघात होता.

बरं! एखाद्या वावटळीप्रमाणे आला, पहिल्या दृष्टिक्षेपात कलिजा खलास झाला. पाचोळ्यासारखे त्याने उंच भिरकावले असे झाले नाही. ग्रीष्माने ताप ताप तापलेल्या भूमीवर वळीव कोसळावा, अन् मृदगंधाने वेडे होऊन कस्तुरी मृगाप्रमाणे त्याच्यापाठी धावावे असेही घडले नाही. हा आला तेव्हा माझे पाय घट्ट जमिनीवर होते. डोके नीट खांद्यावर. त्यात आर्किमिडीजपासून आईनस्टाईन भरलेले. थेंबथेंब भिन्नत हा माझ्या पेशीपेशीत घुसत गेला. त्याला विष म्हणू, की अमृत हे मला अजून पक्के ठरवता येत नाहीये. खरं म्हणजे तोवरचे आयुष्य दाट साय धरलेल्या दुधासारखे होते. आत मधेमधे उकळी फुटायच्या म्हणा, पण मनासारखा प्रेमाचा संसार होता. व्यवसाय होता. जपलेली नाती होती. रुजवून फुलवलेल्या मैत्र्या होत्या. पांढरा खडू काळ्या फळ्यावर फिरायला लागला, समोरचे शेंदोनेशे उत्सुक, तरुण डोळे डोळ्याशी भिडले की, हत्तीचे बळ येऊन तोंडातून शब्दाला लाह्या फुटत. शब्दांशी जमलेली बालमैत्री जगभराचा खजिना उघडून धरे. जगणं क्षणाक्षणानं संपत चाललंय अशी खंत होती का? आठवत नाही, असेल किंवा नसेल, त्याने आता काय फरक पडतो? पण हा आला तेव्हा त्याने यावे, भारून टाकावे असे देवाशपथ काहीही घडले नव्हते.

पहिले वाटले चार दिवसाचा पाहुणा आहे. निघून जाईल,

आपली जागा ओळखेल, नव्याची नवलाई नऊ दिवसात संपते. हे तर आपण अनेकदा अनुभवले आहे. मग पूर्वीसारखे आपण आयुष्य घोटाघोटाने पीत राहू. डोके खांद्यावर चिकटवलेले, मेंदू आतल्या लहानमोठ्या ऐवजासह कवटीत स्थिर, पाय मातीत रोवलेले. उतणार नाही, मातणार नाही, घेतला वसा टाकणार नाही. सुरवंटाला बागेत शिरू देणार नाही... सगळे घट्ट धरून ठेवले असताना मुठीतून पहिला वाळूचा कण कधी निसटला कळले नाही.

एक एक तसू काबीज करत, तंबूत शिरलेल्या उंटासारखे त्याने मन-हृदय-बुद्धीसकट मला ताब्यात घेतले. कधी उंच आभाळात फेकले तर कधी समुद्राच्या खोल तळाशी काळोखात बुडवून टाकले.

आता हा गाजरगवताच्या मुळासारखा माझ्यात पसरलाय, जखडलाय हेही तितकेसे खरे नाही. स्वतःशी प्रामाणिक रहायचे तर हा मला फार फार आवडू लागलाय.

हा आला की क्षणाचे पक्षी होऊन आकाशात उडतात किंवा बेडूक होऊन हायबरनेशनमध्ये जातात. मी आणि तो, तो आणि मी. मला आणखी कुणी नकोसेच होते.

मी एकदा कल्पना केली की हा माझ्या आयुष्यातून निघून गेलाय. बापरे! मागे उरलेली मी, पुस्तकात ठेवलेल्या पानांच्या रेषा होऊन गेले. नुसत्या कल्पनेने श्वास कोंडला आणि खरेच तसे होऊ लागले. माझा हा छळवादी प्रियकर माझ्यावर रुसतो मग मला वाटते, माझा शेवट आला आहे. मी त्याला आर्जवू लागते, ये नारे... ये ना. हा फिरकत नाही. आर्जवाचे आकांत होतात. पण त्याने जणू कान बंद केलेले असतात.

मला स्वतःचाच राग येतो. त्याने वेड लावले पण आपण लावून का घेतले? तो रुसला तर आपण तगमगतो हे उमगल्यावरही त्याची फुंकर अंगावर काटा का फुलवते?

आता हा परत आलाच नाही तर,

माझ्या आतल्या आवाजाच्या हाका तीव्र होतात. हा येत नाही. चला, संपली आपली प्रीत, काळोखी होऊन मी कंबर बांधायची ठरवते. आपले चुकलेच. आपण गालीबवर विश्वास ठेवला नाही. 'ये इश्क नही आसान, एक आगका दरिया है, और दुबके जाना है' आणि अवचित भाजी चिरताना, थर्मोडायनॅमिक्सची किचकट समीकरणे मांडताना, एकदम भणायण वास आत उसळते. हसू फुटते. त्याच्या उधाण लाटा होऊन शरीरावर काटा येतो. वाटते, मला जसा तो जिवापलीकडे आवडतो तेवढे नसेल पण त्यालाही मी थोडी थोडी आवडत असणार, म्हणून तर आला. सगळी ओझी फेकून देऊन मी अभिसारिकेसारखी सज्ज होते. आता येणारे मंतरलेले क्षण फक्त त्याचे आणि माझे आहेत. मी कागद पुढे ओढते, पेनचे टोपण काढते. त्याला शब्दांची, अर्थाची वस्त्रे चढवते. पांढऱ्याशुभ्र ओळींवर तो निळासावळा कृष्ण होऊन पसरू लागतो.

तर असा माझा प्रियकर. इतरांची लेखनाची प्रक्रिया कशी असते मला माहीत नाही; पण मला एखादी कल्पना सुचली. तिने अस्वस्थ केले की ती सतत मनामध्ये गुंतत, पिंजत राहते. बाकी नित्यकर्म होत राहतात, पण मनाशी ती कल्पना उसळत, उकळत मग कागदावर उतरेपर्यंत पिच्छा सोडत नाही. ही सगळी प्रोसेस इतर कशाचे भान उरू देत नाही. प्रणयाच्या पूर्वरंगात हृदय तनमन कसे एकलक्षी होते साधारण तसेच वाटते. मोठमोठ्या कवी, लेखकानी प्रतिभेला प्रेयसी अन् प्रेयसीला प्रतिभा (हेच जरा जास्त आहे का?) मानले. शेक्सपियरच्या डार्क लेडीपासून, संसारी स्त्रीपर्यंत अनेकांनी उघड सूचक उल्लेख केलेले आहेत. काही लेखिकांनी संसारात झालेली घुसमट मोकळी करायला लेखनाचा आसरा घेतला, तर काहीनी संसार मोडल्यावर वा इतर दुःखाचा सामना करण्यासाठी लेखनाचा आसरा घेतला, काहीना जन्मजात शब्द छळत होते. वगैरे ऐकून वाचून ठाऊक होते. माझ्यासाठी मात्र लेखन हा स्वतःचा अवकाश शोधायची प्रोसेस ठरली.

'काठ' म्हणून भैरप्पांची एक साधीशी कादंबरी आहे. तिच्यात त्यांनी प्रौढ वयातील झपाटून टाकणारी प्रेमकहाणी पकडली आहे. त्यातली काही भाष्ये एकदम मनात घुसली. "स्त्रीला प्रेमाचा अर्थ तसा उशिराच कळतो (हे भैरप्पांना कसे कळले बरं!) तोवर ती संसारात इतकी गुंतते की त्याचा शोध घ्यायला तिला अनेक बंधनामुळे जमत नाही. बहुतेकीना जन्मभर प्रेमाचा अर्थ कळतच नाही. त्या वयात एखादा पुरुष आयुष्यात आलाच तर हात पुढे करायचे धारिष्ठ्य ती दाखवू शकत नाही. पण आजवर

जे प्रेम समजत होतो ते किती वरवरचे पापुद्रे होते हे तिला उमगते. ती आणखी निराश होत जाते. तोवर तिने पस्तिशी-चाळीशी गाठलेली असते. त्यावेळचे हार्मोनल असंतुलन अन आयुष्य काही भरीव न घडताच सरते आहे हे नैराश्य हळूहळू एका पोकळीत ढकलत राहते." अशा अर्थाचे ते भाष्य वाचले आणि मला स्वतःला पुन्हा तपासून पहावेसे वाटले.

तेविसाव्या वर्षी अत्यंत आवडलेल्या पुरुषाशी लग्न, दोन मुले या गुंत्यात मी आनंदाने अडकत गेले. त्या वेळी सुरू केलेली पीएच. डी. सोडून घायचा निर्णय घ्यायला मला एक सेकंद पुरला होता. प्राध्यापकी करताना पस्तिशीनंतर मनाला अवचित फुटलेले धुमारे अन् मग सपासप लेखणी फिरवत आलेली दहा-बारा पुस्तके. मग काही काळ लेखन मनासारखे न झाल्याने आलेली अस्वस्थता. अनुवाद, परिचयलेख, वगैरे करून आपण हातपाय मारायचा केलेला प्रयत्न... सगळे आठवत गेले आणि वरील 'चाळीशीचा प्रियकर' लिहिले गेले. माझ्या नेहमीच्या तिथी मैत्रिणींना मी वाचून दाखवले. शीर्षकानंतर त्यांच्या चेहऱ्यावर उमटलेल्या प्रश्नचिन्हांना "आता ही मैत्रीण आयुष्याची विधुळवाट लावून घेणार?" अशा अर्थाच्या किनारी होत्या. शेवटी "सुटलो बाई, आम्हाला वाटले की खरंच तू कुणाच्या तरी प्रेमात पडलीयेस" अशा प्रतिक्रिया होत्या.

"साहित्याने माझ्या अस्तित्वाला अर्थ दिला" या विषयावर लेख लिहिताना चाळीशीनंतरचा काळ मी माझ्या छळवादी प्रियकराच्या सान्निध्यात किती आनंदाने घालवला, घालवते आहे याची आठवण झाली.

आज पुस्तकानी पंचविशी गाठायची तयारी चालवलीय आणि हा प्रियकर सिंदबादच्या म्हाताऱ्यासारखा मानगुटीवर बसून राहीलाय.

मीच जन्म देऊन मोठा केलेल्या या प्रियकराचे ओझे प्रत्येक वेळी फेकूनही पुन्हा नव्याने त्याखाली दबून त्याने म्हणजे मला माझा आतला सापडलेला अवकाश आणखी विस्तृत झाल्यासारखे वाटते. भैरप्पांच्या 'काठ'मधील नायिका, तोंडात बंदुकीची नळी ठेवून चापावर बोट ठेवून मृत्यूच्या थंडगार स्पर्शाजवळ जायचा अनुभव. दुपारी मुलगा शाळेत गेल्यावर नायकाबरोबर उधाणलेल्या, आतवर स्पर्श करणाऱ्या संग्राचे अनुभव त्याला होकारानकाराच्या झुल्यावर होलपटताना पाहून झालेल्या अतीव दुःखाआनंदाचा संमिश्र अनुभव. अशा अनेक क्षणाना सामोरी जाताना दाखवलीय. अगदी वेगळ्या अर्थाने माझ्या लेखनाने कल्पनेच्या राज्यात विहारताना असे खोलवर स्पर्शणारे अनेक क्षण मला अनुभवू दिलेले आहेत. आता याही प्रेमाला कोणत्याही पहिल्या अवखळ प्रेमानंतरचा तृप्त संथपणा येत चाललाय. सुचेल तेव्हा आपल्या कुवतीप्रमाणे लिहायचेच अन् नाही सुचले तर त्याने शब्दांचे प्रेम शिकवले आहे, त्यांच्या बळावर आपल्याला अवकाशात भरारी

घेता आली नाही तरी आकाशात उडण्याचा आनंद आपण नक्कीच अनुभवू शकतो, असा समजुतदारपणा आलाय.

म्हणून मी साहित्याने माझ्या अस्तित्वाला अर्थ दिला असे न म्हणता इतके नक्कीच म्हणेन की साहित्याने मला माझा प्रियकर दिला आणि त्याने मला इतरांच्या लेखी छोटेसे का होईना माझ्यापुरते अमर्याद असलेले अवकाश दिले.

प्रा. माधुरी शानभाग

७९४ खानापूर रोड, टिळकवाडी,

बेळगाव ५९० ००६.

फोन - ०८३१-२४४०५४०/०९३४११०२८३२

Email - mmshanbhag@rediffmail.com

माधुरी शानभाग यांची पुस्तके

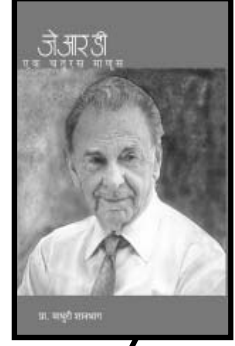
फुले आणि पत्री

आसपास घडणाऱ्या घटनांच्या, आठवणींच्या मनावर घडलेल्या संस्काराचे ललितरम्य लेखन.

१५० रु.

जे आर डी एक चतुरस्र माणूस

भारतरत्न हा सर्वोच्च नागरी सन्मान मिळवणाऱ्या एकमेव उद्योगपतीची, श्री. जे. आर. डी. टाटा यांची विविधांगी ओळख करून घेण्यासाठी आवर्जून वाचा.

१०० रु.

स्वप्नाकडून सत्याकडे

कल्पना चावलाची आणि आपल्या उच्च ध्येयासाठी तिने केलेल्या संघर्षाची मार्गदर्शक कहाणी.

५० रु.

द जाँय ऑफ कॅन्सर:

मूळ लेखक: अनुप कुमार
शेवटच्या टप्प्यावर असलेल्या कर्करोगाशी प्रचंड मनोबलाने झगडून विजयी झालेल्या वीराची विजयगाथा

१५० रु.

मेहता पब्लिशिंग
हाऊस, पुणे.

पोस्टेज
खर्च
प्रत्येकी
२५ रु.

महाकाव्यात्मक कादंबऱ्या
लिहिणाऱ्या ब्रिटिश लेखिकेला
नोबेल पुरस्कार
डोरिस लेसिंग

शंकर सारडा

डोरिस लेसिंग या ब्रिटिश लेखिकेची यंदाच्या नोबेल पुरस्कारासाठी निवड झाली हे ऐकून मला खूप आनंद वाटला. हा आनंद वाटण्याचे कारण तिच्या दि गोल्डन नोटबुक, दि समर बीफोर डार्क वगैरे कादंबऱ्या वाचनात आलेल्या होत्या; आणि त्यावर मी लेखही लिहिलेले होते. त्यामुळे तिच्याबद्दल ओळखीची, आपुलकीची भावना मनात आहे. आपण जिचे लेखन वाचलेले आहे अशा एखाद्या व्यक्तीला एखादा मोठा सन्मान मिळाला तर त्यामुळे होणारा आनंद वेगळाच असतो.

डोरिस लेसिंगला हा सन्मान वयाच्या ८७व्या वर्षी मिळालेला आहे. साहित्यविषयक नोबेल पुरस्काराच्या मानकऱ्यांमध्ये ती सर्वात जास्त वयस्क आहे हे लक्षात घेतले तर हा पुरस्कार डोरिसला काहीसा विलंबानेच मिळाला असे म्हणावे लागते. तरीही 'बेटर लेट दॅन नेव्हर' या उत्कृष्टप्रमाणे डोरिस लोसिंग हिलाही धन्यताच वाटली असणार. तसे अनेक पुरस्कार तिला गेल्या ५० वर्षात मिळालेले आहेत. सॉमरसेट मॉम अँवार्ड (१९५४), शेक्सपियर प्राइझ-आल्फ्रेड टोफर स्टीफतुंग हँबुर्ग (१९८२), डब्ल्यू.एच स्मिथ वाड्मयीन पुरस्कार (१९८६), जेम्स टेल ब्लॅक मेमोरियल बुक प्राइज (१९९५), लॉस एंजेलिस टाइम्स बुक प्राइज (१९९५) डेव्हिड कोहेन ब्रिटिश लिटररी प्राइज (२००१), एस.टी डुपॉन्ट गोल्डन पेन अँवार्ड (२००२) रॉयल सोसायटी ऑफ लिटरेचर या संस्थेने तिचा गौरव केला. 'कॅप्टिनियन ऑफ ऑनर' हा किताब देऊन ब्रिटनच्या लेबर सरकारने तिचा गौरव केला. तो राणी एलिझाबेथच्या हस्ते तिने स्वीकारला मात्र ब्रिटिश सरकारने देऊ केलेला. 'डेम ऑप दि ब्रिटिश एम्पायर' हा किताब डोरिसने नाकारला. कारण तिच्या मते ब्रिटिश एम्पायर आता अस्तित्वातच नाही. त्याचे विघटन होऊन ते कॉमनवेल्थच्या स्वरूपात उरले आहे. लंडनच्या नॅशनल पोर्ट्रेट गॅलरीमध्येही तिच्या प्रतिमेचे अनावरण झालेले आहे. स्पेनमधील अत्युच्च

मानाचे प्रिन्स ऑफ अस्तुरियाज प्राइज तिला २००१ मध्ये देण्यात आला. स्वातंत्र्याचा उद्घोष आणि तिसऱ्या जगाच्या समस्यांचा पाठपुरावा करणाऱ्या लेखनाबद्दल हा पुरस्कार तिला देण्यात आले. मॅन बुकर आंतरराष्ट्रीय पुरस्कारासाठीही इ.स. २००५ मध्ये तिचे नाव शॉर्ट लिस्टमध्ये होते. तिच्या कादंबऱ्या, कथा, कविता, आत्मचरित्राचे दोन खंड, आणि मांजरे पाळण्याचा तिचा छंद-त्यातून निर्माण पुस्तके या सर्वांना युरोप-अमेरिकेत मोठा वाचकवर्ग लाभलेला आहे.

डोरिसचा जन्म २२ ऑक्टोबर १९१९ रोजी पर्शियामध्ये (इराण) झाला. तेथे तिचे वडील बँकेत अधिकारी होते. आई नर्स होती. डोरिस सहा वर्षाची असताना तिच्या वडिलांनी दक्षिण न्होडेशिया या ब्रिटिश वसाहतीत (सध्याचे झिंबाब्वे) स्थलांतर केले. (पहिल्या महायुद्धात त्यांना आपला पाय गमवावा लागला होता.) तेथे एक हजार एकर जमीन घेऊन मोठ्या प्रमाणावर मक्याची लागवड करून भरपूर श्रीमंत व्हायचे त्यांचे स्वप्न होते. त्या 'रानटी' वसाहतीत संस्थानिकासारखे मानाने मिरवायची तिच्या आईला हौस होती. परंतु शेतीत अपेक्षित उत्पन्न येत नाही असे बघितल्यावर त्यांचा भ्रमनिरास झाला. ब्रिटिश आफ्रिकेतील त्यांचे दिवस काहीसे अडचणीचे गेले. तेथील स्थानिक शेतमजुरांचीही अवस्था हलाखीची होती.

डोरिसचे वडील कॅथॉलिक नव्हते, परंतु तेथील रोमन कॅथॉलिक शाळेत डोरिसला घालण्यात आले. तिचे बालपण सुखदुःखाच्या संमिश्र अनुभवांनी भरलेले होते. आपला भाऊ हॅरी याच्याबरोबर ती शेतावर जाई. आफ्रिकन मजुरांसमवेत संवाद साधी. त्यांच्या हालअपेष्टा बघून कष्टी होई.

तिची आई आपल्या मुलीने आदर्श नारी व्हावे म्हणून सदोदित डोरिसवर कडक निर्बंध लादण्यात धन्यता मानी. कॉन्व्हेंट स्कूलमधील नन्सही आचारविचारांबाबत काटेकोर असत. सैतानाचा

वावर सगळीकडे आहे. त्याच्या तावडीत सापडू नका. नाहीतर नरकात जावे लागेल असे पाप पुण्याचे भय त्या क्षणोक्षणी दाखवत. त्यामुळे डोरिस भयग्रस्त असे. पुढे डोरिसला एका कन्याशाळेत पाठवण्यात आले. तेथील शिक्षिकाही खूप कडक होत्या. त्यामुळे तेराव्या वर्षीच डोरिसला शाळेबद्दल घृणा वाटू लागली. तिने शाळेत जाण्यास नकार दिला...पुढे तिने जे काही वाचन लेखन केले ते स्वतःच्या प्रयत्नाने. कुठलीही पदवी वगैरे न घेता...

दुःखी कष्टी बालपण कथाकादंबरीकार घडवते'असे डोरिस म्हणते. बालपणी डोरिसच्या मनात आपण पुढे लेखन करायचे आहे, लेखक बनावचे आहे असे स्वप्न नव्हते. शाळेच्या आणि घरच्या कडक शिस्तीतून सुटायचे कसे हाच विचार तिच्या मनात असे. वाचनाची मात्र तिला आवड होती. लंडनहून नवी पुस्तके नियमितपणे घरी येत. ती वाचणे हा मोठा विरंगुळा असे. चार्ल्स डिकन्स, सर वॉल्टर स्कॉट, आर एल स्टिव्हन्सन, रुडयार्ड किप्लिंग, डी.एच. लॉरेन्स, टालस्टॉय, डोस्टोवस्की वगैरे लेखकांनी तिला झपाटून टाकले. आपल्या धाकट्या भावाला ती आपण वाचलेल्या कादंबऱ्यांची कथानके सांगत असे; तिचे वडीलही पहिल्या महायुद्धातले अनुभव अधूनमधून सांगत. "त्या युद्धाचे सावट माझ्या बालपणावर पडलेले आहे." असे डोरिस म्हणत असते. आईच्या शिस्तीचा बडगा डोरिसला जाचक वाटे.

पंधराव्या वर्षीच तिने एका कुटुंबात परिचारिकेचे काम स्वीकारून घर सोडले. तिचा मालक कम्युनिस्ट विचारसरणीचा होता. त्या घरात कम्युनिझमवरची आणि राजकीय सामाजिक विषयांवरील बरीच पुस्तके होती. ती पुस्तकेही वाचण्याचा सपाटा डोरिसने लावला. त्या मालकिणीचा धाकटा भाऊ रात्री डोरिसच्या बिछान्यात शिरत असे; आणि चुंबन-अलिंगनाचा तिच्यावर वर्षाव करीत असे; आणि पळ काढत अस. रोमॅंटिक फॅटसीमध्ये रमणाऱ्या डोरिसला या केवळ स्पर्शावर थांबणाऱ्या प्रियकराचा राग येई. पण तो लक्ष्मणरेषा ओलांडायला तयार नसे. त्यामुळे ती गोष्टी लिहून त्या फॅटसीना वाव देई. डोरिसला घरी आईकडून, शाळेत नन्सकडून आणि या नोकरीच्या घरात 'संयमी' प्रियकराकडून ज्या शारीरिक आणि मानसिक बंधनातून जावे लागले त्याविरुद्ध विद्रोहाची भावना तिच्या उफाळत राहिली. त्याचमुळे लेखनाचे तिला जास्त आकर्षण वाटत राहिले. प्रत्यक्षात व्यक्तीच्या जीवनाला आणि वर्तनाला असणाऱ्या मर्यादा कथेच्या माध्यमातून दूर सारता येतात आणि अधिक संपन्न आयुष्याच्या शक्यता खुल्या करतात असे तिला जाणवत राहिले.

१९३७ मध्ये वयाच्या १८व्या वर्षी टेलिफोन ऑपरेटर म्हणून ती सॅलिसबरी येथे काम करू लागली. दोन वर्षांनी फ्रँक विझ्डम या तरुणांबरोबर तिचे लग्न झाले. तिला दोन मुले झाली परंतु नवरा, मुले आणि कुटुंब या चौकटीत आपली घुसमट होत आहे. असे तिला जाणवले. चार वर्षांतच तिने घटस्फोट घेतला.

मुलांना नवऱ्याकडेच सोडले.

त्याच सुमाराला लेफ्ट बुक क्लबमधील साम्यवादी तरुणांशी तिची जवळीक वाढली. त्या क्लबचा नेता गोटफ्रीड लेसिंग याच्यावर डोरिसचे प्रेम बसले. आणि त्यांनी लग्न केले. कम्युनिझमवरची अनेक पुस्तके तिने वाचली. त्यावर चर्चा केल्या. परंतु गोटफ्रीड लेसिंगबद्दलही तिचा भ्रमनिरास झाला. तिला एक मुलगी झाली. त्या मुलीचा ताबा आपल्याकडे राहावा अशी तरतूद करून तिने घटस्फोट घेतला. हाही विवाह चार वर्षे टिकला. दोन्ही लग्नांचा मिळून आठ वर्षांचा वैवाहिक काळ तिने व्यतीत केला. गोटफ्रीडची पुढे युगांडात पूर्वजर्मनीचा राजदूत म्हणून नेमणूक झाली.

१९४९ मध्ये डोरिसने 'होडेशिया-आफ्रिका सोडून लंडन गाठले. युरोप मध्येच स्थायिक व्हायचे तिने ठरवले. त्याच वर्षी तिची पहिली कादंबरी 'द ग्रास ईज सिंगिंग' प्रसिद्ध झाली. व्यावसायिक लेखक म्हणून तिच्या जीवनक्रमाला आरंभ झाला.

'चिल्ड्रेन्स ऑफ व्हायोलन्स' या पाच कादंबऱ्यांच्या मालिकेतून तिने आपल्याच पूर्वजीवनाचा विशाल पट उलगडून दाखवला. मार्था क्वेस्ट, ए प्रॉपर मॅरिज, ए रिपल इज दि स्टॉर्म, मॅकगिबन अँड की, दि फोर-गेटेड सिटी या पाच कादंबऱ्या १९५२ ते १९६९ या अठरा वर्षांच्या काळात लिहिल्या. मार्था क्वेस्ट या नायिकेच्या पारंपरिक शिक्षणाचे आणि तिच्यात घडणाऱ्या मानसिक जागृतीचे-उत्क्रांतीचे चित्रण त्याद्वारे डोरिसने केले आहे.

'कॅनोपस इन आगोंस: आर्कहाइव्हज्' ही मानवी अस्तित्वाच्या प्रगत व विकसित अवस्थेचा शोध घेणारी विज्ञानकथामालिकाही महत्त्वाकांक्षी आहे. डोरिस लेसिंगवर इद्रिस शाह या सुफी संताच्या शिकवणुकीचा फार मोठी प्रभाव पडला आणि त्यामुळे सुफी गूढवादाद्वारे आपल्या जाणीव जाणीवेच्या कक्षा विस्तारत जातात; तसेच वैयक्तिक सुख-मोक्ष आणि सामाजिक सुख यांची एकमेकांशी नाळ जुळली तरच जीवन अर्थपूर्ण होते. असे संदेश शिकवत, दि मॅरिज बीटवीन झोन्स श्री, फोर अँड फाइव्ह, दि मॅकिंग ऑफ दि रिप्रेझेंटेटिव्ह प्लॅनेट एट, डॉक्युमेंटस रिसेटिंग टू द सेंटिमेंटल एजंटस इन दि व्हॉलीमेन एम्पायर, दि सिमन एक्सपिरियन्स या पाच विज्ञानकथांतून ही मानवी मनाची उत्तुंग अवस्थेकडे होणारी झेप दाखवली आहे.

१९६२ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या दि गोल्डन नोटबुक या कादंबरीने डोरिसला प्रतिभावंत साहित्यकार म्हणून मान्यता मिळाली. इंग्लंडमधल्या अग्रगण्य लेखकात तिला स्थानापन्न गेले. तेथील भावी स्त्रीमुक्ती आंदोलनालाही त्यामुळे नवी दिशा मिळाली. 'विसाव्या शतकातील स्त्रीविषयक भूमिकेचा अंतिम जाहीरनामा' असा या कादंबरीचा गौरव करण्यात आला. या कादंबरीची नायिका अँना ही नव्या पिढीची प्रतिनिधी आहे. आपली मते ती आग्रहपूर्वक मांडते. प्रेम करण्याबाबत पुरुष हा मूलतःच कमकुवत असतो; स्त्री आणि पुरुष भाषेचा वापर वेगवेगळ्या रीतीने करतात असे

सांगून तिने स्त्रीवादी सौंदर्यशास्त्राला नवी दृष्टी दिली.

त्यानंतर मात्र डोरिसने स्त्रीवादाचा त्याग केला. साम्यवादाचा त्याग केला. कुठल्याच इझममध्ये गुंतून राहण्याचे टाळले. सुफीजमच्या प्रभावामुळे अस्तित्वाचे काही उच्चतम स्तर, तिला आवाहन करित राहिले. लैंगिक उत्क्रांती, स्त्री-पुरुष समानतेचा लढा, स्त्रीमुक्तीचा लढा हा त्यामुळे तिला गौण वाटतो एवढेच नाही तर; मानवी अस्तित्वालाच धोका निर्माण झाला असताना या बाबींवर वेळ घालवणे हा वेडेपणा आहे असे तिला वाटते. बाह्य भौतिकवादी जगापेक्षा आंतरिक उन्नतीचा प्रवास अधिक महत्वाचा आहे असा विचार ब्रिफिंग ऑफ ए डिसेन्ट इन्टू हेल (१९७१), कॅटेगरी इज द स्पेस फिक्शन फॉर देअर इज नेव्हर एनीव्हेअर टू गो बट इन” असे ती म्हणते. टेलिपथी आणि भविष्यदर्शन हे अपघात नसून सुफी दृष्टिकोनातून ते नव्या प्रगत इंद्रियांचे प्रात्यक्षिक आहे, असे ती मानते. ‘दि समर बिफोर द डार्क’ या कादंबरीची नायिका केट ब्राऊन आत्मशोधासाठी घराबाहेर पडते आणि विविध अनुभव घेऊन पुन्हा घरी परतते- आत्मज्ञानाने तिला संपूर्ण जगाकडे आणि सृष्टीकडे बघण्याची नवी अंतर्दृष्टी

आत्मदृष्टी लाभलेली असते.

डोरिस लेसिंगच्या लेखनाचा झपाटा ऐंशी वर्षे वय पार केल्यावरही थांबलेला नाही. क्लेफ्ट ही तिची ताजी कादंबरी यंदाच प्रसिद्ध झाली आहे. या कादंबरीचा नायक एक वृद्ध रोमन सिनेटर क्लेफ्टस् या आदिम जमातीच्या अज्ञात इतिहासाची पाने उलगडून दाखवतो. अपत्यसंभव हा चंद्राच्या कलांवर अवलंबून असतो, आणि तेथे जन्मणारी अपत्ये फक्त स्त्रीलिंगीच असतात. पुढे एका पुरुष अपत्याचा जन्म होतो आणि या जमातीचे अस्तित्त्वच धोक्यात येते असे दाखवणारी ही कहाणी स्त्री-पुरुष संघर्षाचे एक वेगळेच दर्शन घडवते.

कादंबरी हे महाकाव्याचे गद्य रूप..ते आपला अनेक कादंबऱ्यांतून डोरिसने प्रकट केले आहे. त्यांचा उल्लेख नोबेल पुरस्कार समितीने केला आहे.

तिच्या कादंबऱ्या भारतात त्या मानाने फारशा वाचल्या जात नाहीत. मराठीत तिच्यावर क्वचितच लिहिले गेलेले आहे. यापुढे तिच्या पुस्तकांचे वाचन-आकलन भारतात अधिक होणे अपरिहार्य आहे.

आवृत्ती
८ वी

गौष्टी भाणसांच्या

सुधा मूर्ती अनु. लीना सौहीनी

एक
दृष्टिक्षेप.....

१३० रु. पौस्टेज २५ रु.

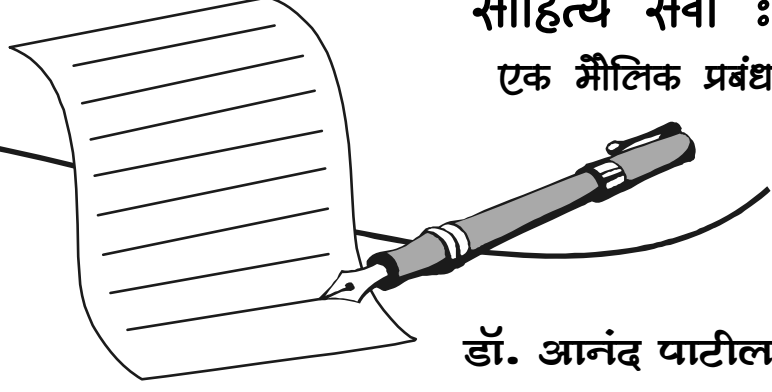
गेली काही वर्षे मी सातत्याने वृत्तपत्रांमधून आणि नियतकालिकांमधून स्तंभलेखन करत आहे. त्यापैकी एक ‘द वीक’ हे नियतकालिक. स्तंभलेखन करणं ही काही सोपी गोष्ट नव्हे. सतत काहीतरी चुरचुरीत, खमंग गोष्टीविषयी किंवा घडलेल्या किश्यांविषयी लिहावं लागतं. कधीतरी आपल्याला जी गोष्ट सांगायची असते ती इतकी रोचक, इतकी रोमांचक असते.... पण तिथे शब्दमर्यादेचं भान पाळावं लागतं. कधीतरी दिलेली मुदत जवळ आलेली असते आणि काही सुचतच नाही. वर्षानुवर्षे नेमाने स्तंभलेखन करणारे लेखक खरोखरच फार बुद्धिमान असतात व असे लोक कमीच असतात.

एकदा असाच मी ‘द वीक’ मध्ये एक लेख लिहिला. विषय होता -‘इन्फर्मेंशन टेक्नॉलॉजीचं सर्वसामान्य लोकांच्या आयुष्यातील स्थान.’ त्या लेखाचं नाव होतं, आय. टी. डिव्हाईड.’ तो लेख माझ्याच आयुष्यात घडलेल्या एका प्रसंगावर आधारित होता.

तो लेख प्रसिद्ध झाल्यानंतर अचानक एक दिवस सकाळच्या वेळी मला दिल्लीहून फोन आला. ऑपरेटर म्हणाला, ‘श्री. अब्दुल कलाम तुमच्याशी बोलू इच्छितात.’

जर्मनांची भारतीय साहित्य सेवा : एक मौलिक प्रबंध

डॉ. आनंद पाटील

विल्यम जोन्स संस्कृत कसा शिकला आणि मॅक्समुल्लरने जातीव्यवस्थेवर व्यासंगपूर्ण निबंध कसा लिहिला येथपासून गुंटर सोन्थामायरने जेजुरीच्या खंडोबाची सांस्कृतिक सेवा कशी केली इथपर्यंतची जुजबी माहिती आपणाला असते.

ब्रिटिश, फ्रेंच, डच आणि जर्मन यांच्या भारतीय भाषा व साहित्याच्या सेवेची परिमाणे व सांस्कृतिक राजकारणाचे संदर्भ वेगवेगळे आहेत. 'ब्रिटिश बॉम्बे व पोर्तुगीज गोव्यातील वाङ्मय' ह्या ग्रंथात या संदर्भातील वेगवेगळ्या बाजू मी स्पष्ट केल्या आहेत.

प्रस्तुत लेखात दोन उदाहरणांनी आजची स्थिती थोडक्यात स्पष्ट करायची आहे.

हा जर्मनांच्या आजच्या भारतीय साहित्याच्या अभ्यासाचा आढावा नाही.

दोन ग्रंथांतील माहितीच्या आधारे साहित्याभ्यासाच्या नव्या दिशा समजून घ्यायच्या आहेत. आत्मपरीक्षणासाठी त्याची गरज आहे.

म्हैसूरला प्रा. सीडीएन् यांच्या 'ध्वन्य-लोक'मध्ये ग्रंथालयात एका अप्रकाशित प्रबंधाची प्रत बघायला मिळाली आणि मी खरोखरच आश्चर्याने तोंडात बोटे घातली. त्याचे शीर्षक वाचूनच 'अॅट्रॉसिटी अॅक्ट' राबवणाऱ्या प्रदेशातील वाचकाला चांगलाच धक्का बसेल.

रोव्हिरा विद्यापीठाच्या इंग्रजी विभागात तो प्रबंध तयार झाला. प्रा. सी. डी. नरसिंभया परीक्षक असावेत.

R. K. Narayan As A Brahman Writer
Tesi Doctoral presentada per

Hyacinth Cynthia Wyal

Dept de Filologia Anglo-germanica de le
Facultat de Lletres de la

Universitat Rovira i virgili.

Directorade la tesi :

Novembre 1997

ना. सी. फडके : एक परामर्श, विमर्श/चिकित्सक अभ्यास/जीवन व कार्य/एक कादंबरीकार/एक कथाकार/निबंधकार वगैरे प्रकारची प्रचंड प्रबंधांची बाडे मी पाहिली होती.

'ब्राह्मण' लेखक

इंग्रजीतील व मराठीतील दोन नामवंत विद्यापीठातील पीएच. डी.चे भरताड प्रबंध पुनर्लेखनासाठी परत पाठवले होते. एक नाकारलाही होता. जर्मनीतील एखाद्या लेखकाची 'ब्राह्मण' लेखक म्हणून तपासणी करणाऱ्यावरील प्रकारच्या संशोधनाची अपेक्षा टाकावू बिनभांडवली आस्वादक समीक्षेने जास्तीत जास्त पर्यायाअभावी अभ्यासक्रम व्यापलेल्या सांस्कृतिक मॅच फिक्सिंगमध्ये आपण भारतीयाकडून करू शकतो का? समजा, तसा विषय एखाद्या विद्यार्थ्याला कुणी जाणत्याने सुचवला तर मार्गदर्शक तो स्वीकारेल का? समजा, गाईडने स्वीकारला तर संशोधन आणि अभ्यास मंडळातील सदस्य एकमताने मान्यता देतील का?

वरील शीर्षक वाचताच मला माझ्या प्रबंधाचा विषय निवडताना झालेला त्रास आठवला. डॉ. गुरुप्रसाद ठाकूर या अमराठी पण डबल पीएच.डी.धारक विद्वानाने माझा अल्पपरिचय वाचून, आवडीनिवडी लक्षात घेऊन विषय सुचवला होता.

Western Influence on Marathi Drama : P. K. Atre, V. V. Shirwadkar and Vijay Tendulkar

शिवाजी विद्यापीठाच्या तत्कालीन अभ्यासमंडळातील चर्चेचा तपशील इथे देण्यासारखा नाही. समजा हा प्रबंध तयार झाला तर तो मराठीच्या की इंग्रजीच्या कपाटात ठेवायचा? असे प्रश्न ज्या प्रदेशात उपस्थित होतात तिथली भाषा ज्ञानभाषेचा दर्जा कमावणे कठीण असते. मी भारतातील तौलनिक साहित्यातील पीएच. डी. (इंग्रजी) मान्यताप्राप्त, प्रसिद्ध झालेले अर्धा डझन प्रभावाभ्यासाचे नमुने दुसऱ्या बैठकीच्या वेळी सादर केले. तेव्हा कुठे विषय मान्य झाला!

प्रबंध विषय निवडीचे सौंदर्यशास्त्रीय सांस्कृतिक राजकारण हा स्वतंत्र ग्रंथाचा विषय आहे.

या नाटकाचा पुढचा एकच अंक सांगतो.

तौलनिक साहित्य या विषयाला अनुदान व संशोधन वृत्तीसाठी अग्रक्रम दिल्याने मला विद्यापीठ अनुदान मंडळाची तीन वर्षांची फेलोशिप मिळाली. पण तेव्हा डॉ. पी. आर. खेर माझे गाईड होते. स्थानिक राजकारणामुळे डॉ. ठाकूरानी विद्यापीठ सोडले होते. नव्या विभाग प्रमुखांनी उमेदवार व मार्गदर्शकाला खिंडीत गाठून गाडून टाकायचे ठरवले असावे. आठवडाभराच्या जीवघेण्या संघर्षानंतर प्रवेश दिला, पण विषयाचा विस्तार करायची अट घातली. मूळ पीएच.डी.साठी नाव नोंदणीपूर्वीच विद्यापीठाला मान्य असूनही हे घडले. मी गडबडलो. खेर इंदूरचे. त्यांचा विषय तौलनिक साहित्य नव्हता. पण त्या देवमाणसाने मला सावरले.

परदेशी सप्तपदी घडवणारा विषय

मी चिडून मोठा विषय दिला :

Western Influence on Marathi Drama : 1818-1947

या विषयाने मला परदेशी सप्तपदी घडवली. प्रबंध मराठी व इंग्रजीत प्रसिद्ध झाला. **डबक्यातून तौलनिक साहित्याच्या सागरात प्रवेश झाला.** तौलनिक साहित्य हा माझा ग्रंथ 'रुद्दीचे बाड' आहे असे म्हणणारे आज कुठे आहेत हे त्यांनाच माहीत. तो हिंदीतून हिंदीच्या विश्वकोशात गेला आणि दिल्लीतून माझे तीन इंग्रजी ग्रंथ प्रसिद्ध झाले. ही समग्र सक्सेस स्टोरी लातूरच्या शाहू कॉलेजात एम.फिल.च्या वर्गात सांगावी लागली. कारण जिज्ञासू तरुणांना मार्गदर्शक व अभ्यास मंडळे नवे विषय घ्यायला परवानगी देत नाहीत ही गंभीर तक्रार त्यांनी केली होती. इतरत्रही तसे आढळले होते.

आत्मश्लाघेचा दोष पत्करून हा संदर्भ तुलनेसाठी घावा लागला. कारण पर्यायी विषय संशोधनाला सुचवा म्हणून एका विद्वानाने उद्वेगानेच सूचना केल्याने मी शे-दीडशे विषयांची यादी तौलनिक साहित्य ग्रंथात दिली. त्यात 'भारतीय मराठी कादंबरीतील जात' हा विषय होता. पण त्यातील विषय पेलणारे नसावेत

असेच गेल्या दहा वर्षांच्या अनुभवावरून वाटते. दिल्लीच्या साहित्य अकादमीच्या चर्चासत्रातील निबंधात लेखकांच्या जातीचा उल्लेख मी केला होता. **भारताला जातिवर्ण चिन्हमीमांसेच्या साहित्य-संस्कृती अभ्यासाची गरज** असल्याची भूमिका मी घेतली होती.

उत्तरवासाहतिक संस्कृतिस्त तुलनाकार ही माझी भूमिका आजही कायम आहे.

चार आश्रमांशी संबंधित प्रबंधाची प्रकरणे

त्यामुळेच हा जर्मन प्रबंध मी उत्साहाने चाळू लागलो. तसा प्रबंध भारतीय परीक्षक मान्य करतील का? असा प्रश्न पडला तेव्हा माधव ज्यूलियनना छंदशास्त्रावरील मुंबई विद्यापीठात डी.लिट. पदवी मिळवताना झालेला त्रास आठवला. भारतीय परीक्षक व समकालीन सहकाऱ्यांनी त्यांना नरक यातना दिल्या. त्यांना पदवी मिळू नये म्हणून परीक्षकांना प्रा. पंगू या सहकाऱ्याने लिहिलेली पत्रे द. न. गोखल्यांनी त्यांच्या चरित्रात छापली आहेत. काही वर्षे प्रबंधाविषयी निकाल लागला नाही. तेव्हा जर्मन परीक्षकानेच पदवी घ्यायला पुढाकार घेतला. ती दिली नाही तर जर्मन विद्यापीठाची पदवी देण्याचा प्रस्ताव तत्कालीन गोऱ्या साहेबांपुढे ठेवला असे म्हणतात. ही जर्मन अभ्यासकाची मराठीची सेवा अपूर्व आहे. नेमकी हीच आठवण वॅटचा प्रबंध वाचताना सारखी येत होती.

त्याच्या प्रबंधाचा मूळ आराखडा आधी देतो.

Introduction

List of abbreviations

Chapter I Presence of Myths and Symbols in K. K. Narayan

Chapter II The Ashramic Pattern

Chapter III Brahmacharya : The learning stage

Chapter IV Grihastha : The stage of the Householder

Chapter V Vanprastha : The stage of the Withdrawal

Chapter VII Sannyasa : The Renunciation stage

Conclusions

Appendix (I) The Indian Scriptures

(II) Textual excerpts

Glossory

दोनशे पानांच्या प्रबंधात एकूण २६४ संदर्भग्रंथ वाचल्याची सूची आहे.

भारतीय मिथ्यकथा आणि प्रतीके, ब्रह्मचर्य, गृहस्थाश्रम,

वानप्रस्थ, संन्यास, सर्वसंगपरित्याग आणि निष्कर्ष या विषयांच्या अनुरोधाने आर. के. नारायण यांचा 'एक ब्राह्मण लेखक' या प्रबंधात ऊहापोह केला आहे.

वरील रूपरेषा वाचल्यानंतर बहुसंख्य भारतीय विद्वान नक्कीच चमकून म्हणतील : याला वाङ्मयीन प्रबंध म्हणणे चूक आहे. हा मानववंशशास्त्र किंवा धर्मशास्त्र अथवा समाजशास्त्राच्या विभागातच सादर करायला हवा. असा जातीयवादी विषय मूळात देणेच चूक आहे. साहित्यात जात आणताच कामा नये. सरकारच जातीवाचक उल्लेख लेखनात आणू नये असे आदेश काढते.

हे सर्व आक्षेप आपणाला परिचित आहेत.

जातीयवादी राजकारणाचे बळी

प्रथम दर्शनी ते घेणारेच जातीयवादी राजकारणाचे बळी आहेत असे वाटते. पण संपूर्ण दोष त्यांना लावता येत नाही. ज्या साहित्य-संस्कृतीची ते उत्पादने आहेत तिच्याच त्या मर्यादा आहेत. त्यांच्या मेंदूतील संगणकाच्या फाईलमध्ये आत्मकेंद्री एकारलेल्या बिनबुडाच्या आस्वादक समीक्षेची कालबाह्य सौंदर्यशास्त्रीय समीकरणे 'फीड' झाली आहेत. साहित्य हा विशाल आंतर-सांस्कृतिक उत्पादनाचा एक अत्यंत छोटा अंश आहे हे भारतीय न-संवादी एकारलेले मन स्वीकारायला तयारच होत नाही.

ट्रॅव्हलॉग ऐवजी ट्रॅव्हल रायटिंग

जगभरच्या समीक्षेत बदलत्या परिस्थितीत तयार झालेल्या नव्या संज्ञाही त्याला माहीत नाहीत. एकदा स्थिर झालेली 'प्रवास-वर्णन' ही संज्ञाच गंजलेल्या खिळ्याप्रमाणे ते जपणार. इंग्रजीत ट्रॅव्हलॉग (travelogue) ऐवजी ट्रॅव्हल रायटिंग (travel writing) संकल्पना रुजली तरी मराठी मन 'प्रवासलेखन' हा बदल लवकर स्वीकारणार नाही. सामाजिक संरचनाच जातीवर्ण व्यवस्थेने पूर्णपणे नियंत्रित केल्यामुळे सुलभीकरण झालेल्या व्यक्तिकेंद्रीत आस्वादक बिनभांडवली समीक्षेची अफू त्याला सदैव नशेत ठेवायला मदत करते. अशा मनाला 'संस्कृती अभ्यास' किंवा अॅन्थनी इस्थोपच्या ग्रंथाच्या शीर्षकाप्रमाणे वाङ्मयीन संस्कृतीअभ्यास Literary into Culture Studies ही नवी वाट लवकर पकडणे कठीण जाते. तसे मला अनेक वाचकांनी सांगितले. हे कळू नये अशी व्यवस्था लहानपणापासून अभ्यासक्रमांच्या चौकटीतच विकसित झालेली असते. किमान भारतात प्रसिद्ध झालेले के. डब्लू ख्रिस्तोफरचे रिथीकिंग कल्चरल स्टडीज (२००५) पाहिले तरी वॅटच्या प्रबंधाचा आराखडा नीट लक्षात यायला मदत होईल.

स्थलाअभावी संस्कृती अभ्यास म्हणजे काय याचा उलगडा सोदाहरण करणे इथे शक्य नाही. मात्र त्याचे महत्त्व Vincent B. Leigh, Cultural Criticism, Literary Theory, Post Structuralism (1992 : ix) च्या प्रस्तावनेच्या पहिल्या

परिच्छेदावरून स्पष्ट होईल :

One remarkable characteristic of contemporary academic literary studies is the diversity of material considered relevant to the enterprise... Doubtless, scholarly attention to such texts diminishes the centrality of literary classics, particularly it shifts focus from the essentials of literariness to social codes, conventions, and representations, literary works are increasingly regarded as communal documents or as events with social, historical and political dimensions rather than as autonomous artifacts within an aesthetic domain. Significantly, changes have occurred not only in the objects of study but in the methods of analysis. The primary objective of this book is to argue for cultural criticism broadly informed by poststructuralist thinking (emphasis added).

लेखन व लेखक ही दोन्ही सांस्कृतिक उत्पादने आहेत. त्यात आंतरसंहितात्मकतेच्या आंतरसांस्कृतिक संरचनांचे जाळे विणलेले असते. प्रत्येक लेखकाचे लेखन बऱ्याच प्रमाणात त्याच्या संस्कृतीने नियंत्रित केलेले असते. हे Michael J. C. Escheuro यांच्या The Culture Conditioned Imagination From Shakespeare to Conrad (1978) मध्ये तुलनात्मक पद्धतीने चांगले स्पष्ट केले आहे. ह्या विशाल परिप्रेक्ष्यातून पाहिले म्हणजे वॅटच्या प्रबंधाचे महत्त्व लक्षात येते. इंग्रजी ही त्याची मातृभाषा नाही.

भारतीय लेखकांची इंग्रजी पुस्तके जर्मनीत मिळणे किती कठीण जाते याची चर्चा आपण Bern-Peter Lange and Mala Pandurang ed. Mediating Indian Writing in English : German Response (2005) च्या आधारे शेवटी करू.

रोझॅलिन्ड ओहॅनलॉनचा महात्मा फुले यांच्या सत्यशोधक समाजावरील केंब्रिज विद्यापीठातील व अब्राहमसाचा तमाशावरील इंडियाना विद्यापीठातील (अमेरिका) इंग्रजी प्रबंध हे मी पाहिले आहेत. परकीय अभ्यासकच भारतीय भाषा व साहित्याची सेवा फार कष्टाने, निरपेक्षपणे व वेगळ्या दृष्टीने अलिप्तपणे करतात असा एकूण इतिहास आहे.

वॅटच्या संस्कृती अभ्यासाचे निष्कर्ष किती मौलिक आहेत हे मला हॉलंडमधील लायडन विद्यापीठातील एका अनुभवामुळे चांगले पटले. त्या आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्राचा विषय होता 'भारतीय साहित्याचे भारतीयपण.' 'मराठीतील वैज्ञानिक कादंबऱ्या'वर प्रा. हार्डर नावाच्या जर्मन तरुणाने शोधनिबंध सादर केला. त्यात

जयंत नारळीकर व लोंढे देशमुख यांच्या कादंबऱ्यांची चर्चा होती. त्यातील दोन निष्कर्ष धक्कादायक होते. मराठी वैज्ञानिक कादंबऱ्यातील विज्ञान तंत्रज्ञान हे युरोपातील खेळण्यात वापरलेल्या वैज्ञानिक ज्ञानापेक्षा फार प्रगत वाटत नाही. या कादंबऱ्यांचे नायक ब्राह्मणच असतात व ते विशिष्ट पक्षाचे प्रचारक आहेत असे दाखवता येते. हे ऐकून मी चक्रावून गेलो होतो. वॅटच्या प्रबंधाच्या निष्कर्षाची सुरुवात अशी आहे :

Throughout this study, it has been shown that Hindu culture and Narayan's Brahmanical beliefs and preparation constitute the substratum of his novelistic work. This study has also called attention to the strong presence of Narayan's Brahmanical heritage and erudition as revealed by the recurrence of cultural symbols and allegorical tendencies that appear at alternate levels of understanding in all his novels. It has been demonstrated that the myths and teachings continually influence the behaviour and the psychology of Narayan's protagonists, many living out roles similar to mythological figures. (1972)

हे सर्व मुद्दे कादंबऱ्यातील उदाहरणे पद्धतशीरपणे निवडून स्पष्ट केले आहेत. हिंदू धर्मातील चार आश्रमांच्या ढाच्याशी पात्रे व कादंबरीची रचना कशी जुळते हे विविध बाजूंनी त्याने तपशिलाने उलगडून दाखवले आहे. हे ढाचे आशयाचे नियमन कसे करतात याचेही संहितांतर्गत पुरावे शोधले आहेत.

ब्राह्मण लेखकाच्या कादंबऱ्यांचे गुणदोष ब्राह्मणी संस्कृतीमधून कसे निर्माण झाले आणि पाश्चात्यांना त्या कादंबऱ्या वाचताना कशी कोडी पडतात याचे स्वागत समीक्षा पद्धतीचे त्याचे विवेचन, काही मर्यादांनी जखडले असले तरी, नावीन्यपूर्ण आहे. मी या कादंबरीकारावर भारतात लिहिलेले काही प्रबंध व ग्रंथ पाहिले आहेत. प्रख्यात समीक्षकांनी नारायणची प्रतिमा उत्तम रचण्यासाठी लिहिलेली आस्वादक समीक्षाही वाचली आहे. राजा रावची कांतापुरा ही सामान्य कादंबरी 'भारताचे गद्य महाकाव्य' ठरवणाऱ्या ज्येष्ठ नामवंत समीक्षकाने साहित्य अकादमीने प्रसिद्ध केलेल्या माझ्या Nativism : Critical Essays मधील तौलनिक निबंधातील कांतापुराची परखड संस्कृती समीक्षा वाचून संतापून मला चर्चा करायला बोलाविले होते. हे पिढ्यांमधील व भूमिकांतील मोठ्या 'गॅप'मुळे घडले.

नेमक्या तशाच प्रतिक्रिया हा प्रबंध प्रसिद्ध झाल्यानंतर उमटतील असा विश्वास मला वाटतो.

माझी कांतापुरा संबंधीची नव्या उत्तरवासाहतिक समीक्षेच्या आधारे केलेली साक्षेपी तौलनिक संस्कृती समीक्षा वास्तविक

पर्यावरणात वाढलेल्या त्या जेष्ठ समीक्षकाला प्रक्षोभक वाटली होती. हेच नेमके मी केलेल्या मराठी ग्रंथांच्या मूल्यमापनात मराठी साहित्य संस्कृतीत घडते हा अपघात नाही. मराठीच्या मरणाचे रोगनिदान करायला हा एक मार्ग दिसतो.

व्यामिश्र भारतीय संस्कृतिवाद

वॅटच्या समग्र प्रबंधाचा भर 'ब्राह्मण' या पौराणिक संकल्पनेवर राहिला आहे. त्यामुळे ब्राह्मण्यातील स्थित्यंतरे व ब्राह्मण पात्रांशी इतर जातींचे येणारे वेगवेगळ्या स्तरावरील गुंतागुंतीचे संबंध व त्याचे त्या पात्रावरील परिणाम किंवा इतर जातीतील पात्रांची साचेबद्धता वगैरे बाजू स्पष्ट करणे त्याला शक्य झालेले नाही. अर्थात विल्यम रेमन्डस म्हणतो त्याप्रमाणे कुणालाही स्वसंस्कृतीचे समग्र ज्ञान असल्याचा दावा करणे शक्य होणार नाही. अशा परिस्थितीत त्याला अत्यंत व्यामिश्र अशा भारतीय बहुसंस्कृतिवादाचे कंगोरे समजणे शक्य नाही. तरीपण पाश्चात्य प्रतिसादातील त्याची काही निरीक्षणे लक्षणीय वाटतात. उदा. नायक एवढे दुबळे का हा प्रश्न त्याला पडतो. ही ब्राह्मणाची प्रतिमा नकळतपणे सर्वत्र साचेबद्ध आहे. त्याला ही पाश्चात्य पुष्टी अशी मिळते.

The term 'modernity' is meaningless for the Brahmin. The 'modern' repeatedly gives rise to humour in Narayan's novels, and even Narayan's humour serves a Brahmanical purpose (179)

प्रबंधाच्या शेवटच्या परिच्छेदाची सुरुवात अशी आहे :

The 'order' with which, as a Brahmanical writer, Narayan is concerned is, naturally, the order of the soul. 'Passion', 'desire' or lack of detachment puts that order in peril whenever dharma is not accepted or respected... (172)

विशेष म्हणजे नारायणच्या कादंबऱ्यांची आजवर समीक्षा करणारे विद्वान त्यांच्याच उपसांस्कृतिक गटाचे होते. त्यांना अलिप्तपणे अशी संस्कृती समीक्षा करणे शक्यच नव्हते. एकविसाव्या शतकाला 'इंटर'चे युग म्हणतात. जागतिकीकरणात व मुक्त अर्थव्यवस्थेत सांस्कृतिक उद्योगाचे स्वरूपही 'आंतर'मुळे कमालीचे बदलत जाणार. त्या बदलांच्या मुळाशी सांस्कृतिक चिन्हव्यवस्थेतील क्रांतिकारक बदल आहेत. त्यामुळेच प्रत्येक जातीला असुरक्षित वाटत आहे. ती जास्त असहिष्णु व आत्मकेंद्री बनत आहे. धार्मिक दहशतवादाची बीजेही या आंतरसांस्कृतिक घडामोडीत आहेत. अशा परिस्थितीत बहुसांस्कृतिक आदानप्रदानाचा भाग म्हणून वॅट सारख्यांचे प्रबंध महत्त्वाचे आहेत. परस्पराला समजून घेण्याचा हा मार्ग आहे.

सांस्कृतिक संपर्क आणि टक्कर

बदलत्या आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या पातळ्यानुसार सांस्कृतिक

संपर्क अथवा टक्कर (clash of civilizations) अटळ आहे. त्यातून नवी ज्ञाननिर्मिती होत राहणार. वाङ्मय प्रकार व भाषांचा संकर होणार. एकूणच आंतरसंहितात्मकता वाढत्या भाजणीची होत जाणार. १९६० पूर्वी भारतीय साहित्य म्हणजे एखादी अलौकिक किंवा गूढ वाटिका (esoteric plant) आहे असेच जर्मनांना वाटे. १९७० नंतर काही भारतीय इंग्रजी कादंबऱ्या व त्रोटक उतारे अभ्यासक्रमात दाखल होऊ लागले.

गेल्या २७ वर्षांत १३ विद्यापीठांतील भाषा विभाग भारतीय इंग्रजी साहित्य शिकवतात. पन्नास विद्यापीठात एकूण ७० विद्वान प्राध्यापक त्याचे अध्ययन करतात. सर्वात जास्त मागणी भारतीयांच्या इंग्रजीत लिहिलेल्या कादंबऱ्यांनाच आहे. काव्यावर एकही अभ्यासक्रम नाही.

भारतीय इंग्रजी साहित्यावर १९७१-२००२ पर्यंत एक डझन प्रबंध मान्य झाले. त्यापैकी वॅटचा एक आहे. १७६ शोध निबंध व ग्रंथ प्रसिद्ध झाले. हे प्रमाण १९६७ पासून वर्षाला सरासरी पाच पडते.

मूलतः जर्मनी एकभाषी देश आहे. तेथे इंग्रजी परकीय भाषा म्हणूनच शिकवली जाते. सांस्कृतिकदृष्ट्या भारतीय साहित्य त्यांना 'strange' वाटते.

प्रस्तुत लेखाचा शेवट लँग व पांडुरंग यांच्या संपादित

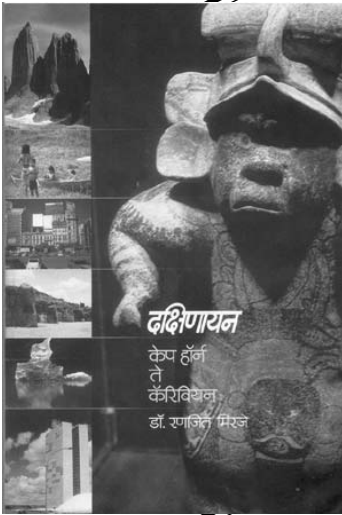
ग्रंथाच्या प्रस्तावनेच्या शेवटच्या परिच्छेदातील वाक्यांनी करू :

We are aware that any kind of cross-cultural reading involves an entry into the problematised terrain of geo-political linguistic and gendered spaces. There is also the danger of compartmentalizing affixing labels, representing the Indian experience as a homogenous entity... Importantly they demonstrate how the texts under the reviews offer entry points to further discussions of transcultural reading strategies, as also to on going debates in the emerging fields of globalization theories. We offer this collection of essays as a platform for, and invitation to, further transcultural negotiations (14).

हे निमंत्रण स्वीकारायची आमच्या संशोधकांची तयारी कितपत आहे?

डॉ. आनंद पाटील

२०२ प्रतीक्षा सर्व्हे नं. ९६/९७, प्लॉट २१७बी,
भुसारी कॉलनी (उजवी) कोथरूड, पुणे ४११ ०३८.
२५२८०३८१, ९८२३७७०४३५, ९८२३७७०४३५
Email : dr_anandpatil@rediffmail.com

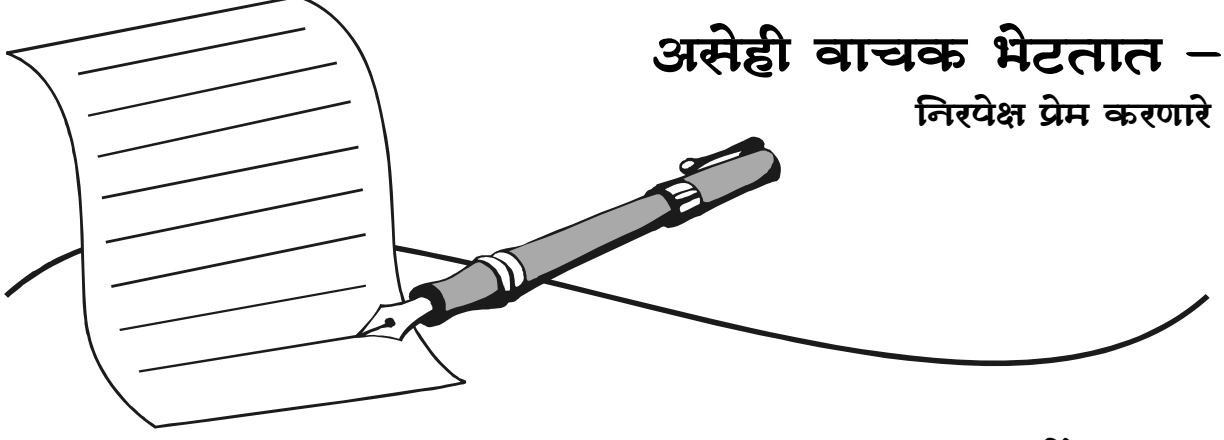
दक्षिणायन : केप हॉर्न ते कॅरिबियन

डॉ. रणजित मिरजे

हे प्रवास वर्णन म्हणजे नुसते अनुभव नव्हेत.....
हे आहे दक्षिण अमेरिका खंडाचे विशाल दर्शन.....
एक विलक्षण अनुभूती.....
इतिहास, भूगोल, निसर्ग आणि माणसांचीसुद्धा.....

२५० रु. पोस्टेज २५ रु.

 मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे.

असेही वाचक भेटतात – निरपेक्ष प्रेम करणारे

रवींद्र ठाकूर

साहित्यव्यवहार हा खरे तर लेखक आणि वाचक यांच्यातील सुसंवादावरच आधारलेला आहे. आपण लिहिलेले वाचकापर्यंत पोचले, की लेखकाला आपल्या परिश्रमाचे सार्थक झाल्यासारखे वाटते. परंतु या परस्परसंवादाचे नेमके मोजमाप अजून कोणाच्याही हाती लागलेले नाही. कारण हा संवाद प्रत्यक्ष असत नाही. ज्याप्रमाणे संगीताची मैफल श्रोता साक्षात् अनुभवतो किंवा एखादा प्रेक्षक चित्र पाहून प्रत्यक्ष दाद देतो तसे साहित्याच्या वाचकाबाबत घडत नाही. पुस्तक आवडले तरी तो लेखकाला तसे कळवीलच असे म्हणता येत नाही. अनेकदा ते शक्यही नसते. प्रकाशन समारंभ, वर्तमानपत्रातून येणारे अभिप्राय, परीक्षणे, चर्चासत्रे यातून काही निरीक्षणे सापडू शकतात; परंतु तोही मामला अनेकदा वाजवा रे वाजवा या स्वरूपाचा किंवा तेरी भी चूप आणि मेरी भी चूप या स्वरूपाचाच असतो. त्यामुळे त्यातून निश्चित काही हाती लागेल असे म्हणता येत नाही. चारचौघांसमोर आणि तेही लेखकाच्या उपस्थितीत परखड कोण बोलणार? तिथं खरं बोलण्याऐवजी बरंच बोलावं लागतं. आणि तेवढ्यासाठीच तर वक्त्यांना बोलावलेलं असतं. पुस्तकाच्या आवृत्त्यांवरून ते किती वाचकांपर्यंत पोचले आहे याचे अनुमान काढता येईल. परंतु ते विश्वसनीय असेलच असे नाही. कारण आवृत्ती किती प्रतींची होती किंवा मुदलात होती की नव्हती याला काहीही आधार नसतो. अनेकदा त्यात जाहिरातबाजीचा भाग असतो आणि आणि आकडे फुगवलेले असतात असेही दिसून येते.

साहित्यव्यवहारात समीक्षक हा घटक उशिरा उदयाला आला आणि कानामागून आल्यामुळेच की काय इतका तिखट होऊन बसला की काही वेळा लेखक वाचकापेक्षा त्यांच्या पसंती नापसंतीची

अधिक काळजी वाहताना दिसतात.

साहित्यव्यवहाराच्या निकोप विकासासाठी ही परिस्थिती अत्यंत घातक आहे.

तशातच आज अनेक कारणांमुळे समाजात इतके ताणतणाव वाढले आहेत, जीवन तसे धावपळीचे आणि व्यस्त झाले आहे की साहित्य, कला असल्या गोष्टींसाठी वेळ द्यायला किती लोकांजवळ फुरसत उरली आहे हाही प्रश्नच आहे. परंतु ग्रंथप्रकाशनाच्या उद्योगात मंदी आली आहे असे मात्र मुळीच नाही. रोज पहावे तर नवनवी पुस्तके बाजारात आलेली दिसतात. एके काळी समाजाच्या सीमित वर्तुळापुरता चालणारा साहित्यव्यवहार आज अन्य समाजस्तर साक्षर आणि सुशिक्षित होत चालले आहेत, तसतसा विस्तारत चालला आहे. आजवर साहित्य ही ज्यांची मिरासदारी होती ते समाजस्तर साहित्यासारख्या अनुत्पादक गोष्टींपासून काहीसे दूर सरकले आहेत, तर आजवर ज्यांना साहित्यसंस्कृतीत स्थान नव्हते ते समाजस्तर लेखन-वाचनासाठी पुढे सरसावत आहेत असेही दिसून येते. परंतु त्याचबरोबर हेही मुळीच नजरेआड करता येणार नाही की, आजच्या जागतिकीकरणाच्या बाजारू झगमगाटाच्या काळात साहित्यकलाही तोंडाला रंगरंगोटी फासून बाजारात उभी ठाकली आहे. गुणवत्तेपेक्षा लोकप्रियता हेच श्रेष्ठतेचं मोजमाप होऊ पाहत आहे. लोकप्रियतेचे आडाखे समोर ठेवून चालचलावू विषयांवर मोठ्या प्रमाणात होत असलेले लेखन हे त्याचेच निदर्शक आहे. एखादी कलाकृती वाङ्मयीन कसोट्यांवर किती उतरली यापेक्षा तिच्या लेखकाला मानधन किती मिळाले यावरून तिचे मोजमाप होत असेल (आणि त्या दबावाला भिऊन पुरस्कार दिले जात असतील किंवा मिळवले

जात असतील) तर ते वाङ्मयीन संस्कृतीच्या निकोपतेचे लक्षण म्हणता येणार नाही.

तशातच गचाळ आणि गटबाज लोकांनी मराठी साहित्यात इतका धुमाकूळ सुरू केला आहे की, मराठी साहित्य हे खुजं आहे ही तक्रार आता जुनी झाली असून एकूणच साहित्यव्यवहाराला किरटेपणाची कळा आली आहे. ठरावीक लोकांनी काहीही केलं तरी तो नवा प्रयोग ठरतो आणि इतरांनी उत्तम लिहिलं तरी तो गाढवपणा ठरतो. चांगल्याला चांगलं म्हणायची दानत आणि स्वागतशीलता कधीच संपली असून सगळीकडे द्वेष आणि असूयेचे विखारी वारे घोंघावत आहेत असेच चित्र दिसून येते.

सुजाण चोखंदळ वाचक

अशा परिस्थितीत समीक्षकांनी लेखक आणि वाचक यांच्यातील दुवा होऊन आपली योग्य ती भूमिका पार पाडली पाहिजे. परंतु कोणाच्या ना कोणाच्या दावणीला बांधलेले लेखक कम् समीक्षक किंवा समीक्षक कम् लेखक सोयीच्या भूमिका घेताना दिसतात. अशा विपरीत परिस्थितीत साहित्यव्यवहाराकडे निरपेक्ष आणि निकोप दृष्टीने पाहणारा सुजाण, चोखंदळ वाचक हाच घटक अधिक विश्वसनीय ठरतो आणि लेखकही लिहित असतो तो अशा वाचकासाठीच!

नमनालाच एवढे घडाभर तेल घालण्याचे कारण एवढेच की उपरोक्त विषयावरील लेख मागवून 'मेहता मराठी ग्रंथजगत्'च्या संपादकांनी प्रकट चिंतनाची काहीशी संधीच उपलब्ध करून दिली आहे असे म्हणावे लागेल. हे सारे लिहिताना कदाचित आत्मश्लाघेचा दोष येण्याची शक्यता आहे. परंतु जे घडले ते सांगण्याच्या ऊर्मीपोटी थोडे लिहिणार आहे.

आता मुख्य विषयालाच हात घालायचे म्हटले तर वाचक प्रतिसादाबाबत एक लेखक म्हणून मी समाधानी आहे. निरपेक्ष समीक्षक आज दुर्मिळ झाले असले तरी निरपेक्ष वाचक मात्र मला भरपूर मिळाले आहेत आणि त्यांच्याकडून मिळालेल्या निर्व्याज प्रेमाने मला लेखनासाठी भरपूर ऊर्जा पुरविली आहे. किंबहुना तेच माझे खरे बळ आणि संचितही आहे. चार-सहा समीक्षग्रंथ सोडले तर आजअखेर मी तीन कादंबऱ्या आणि दोन कवितासंग्रह लिहिले आहेत. १९९९ मध्ये 'महात्मा' ही महात्मा फुले यांच्या जीवनचरित्रावरील कादंबरी आणि 'उद्या पुन्हा हाच खेळ' ही साहित्यसंमेलनाच्या सावळ्या गोंधळाचे चित्रण करणारी कादंबरी प्रकाशित झाली. पैकी 'महात्मा'चे लेखन आधीचे. म. फुले यांच्या जीवनचरित्रावरील तत्कालीन साहित्यकृती वाचून माझ्या मनात जे असमाधान निर्माण झालेले होते त्यातूनच 'महात्मा' लिहिली गेली.

'महात्मा'

काही कादंबऱ्या आणि नाटकांमधून त्या विषयाची लागलेली विल्हेवाट पाहून मी इतका अस्वस्थ झालो की मूळ विषयाला

न्याय देणारे लेखन केलेच पाहिजे असे वाटू लागले आणि परिणामी सहा वर्षांच्या अभ्यासानंतर 'महात्मा' ही कादंबरी साकार झाली. पुणे विद्यापीठाच्या मराठी विभागाचे प्रमुख डॉ. नागनाथ कोतापल्ले (सध्या कुलगुरू, डॉ. आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद) यांच्या अध्यक्षतेखाली कोल्हापूर येथे झालेल्या समारंभात हरि नरके यांच्या हस्ते तिचे प्रकाशन झाले. अपेक्षेप्रमाणे कादंबरी गाजली. चर्चासत्रेही आयोजित करण्यात आली. काही पुरस्कारही मिळाले. त्यासोबतच वाचकांच्या पत्रांचा ओघही सुरू झाला. कादंबरी वाचून मनात निर्माण झालेल्या क्रिया-प्रतिक्रियांची वर्णने करणारी ती अनाहूत पत्रे वाचताना खूप समाधान वाटत असे. कादंबरी वाचून झालेल्या आनंदाचा, नवे काही मिळाल्याच्या समाधानाचा अविष्कार त्यातून झालेला असे.

'महात्मा' प्रकाशित होऊन आज सात-आठ वर्षे उलटून गेली असली तरी आजही अनेक पत्रे येतच असतात. अलीकडेच आलेले एक पत्र येथे उद्धृत करण्यासारखे आहे. तरसंबळे ता. राधानगरी, जि. कोल्हापूर येथील गौतम पांडुरंग कांबळे या नावाचा वाचक लिहितो, 'आपण लिहिलेली म. फुले यांची चरितकहाणी वाचून खूप खूप आनंद झाला. मला ही कादंबरी वाचायला मिळाली याबद्दल मी स्वतःला धन्य समजतो. वाचताना मन गहिवरून आले. तर ही कादंबरी मी दोन वेळा समग्रपणे वाचली. परंतु वाचताना कंटाळा आला नाही. मराठी वाचकांना प्रबोधनात्मक विचारांची शिदोरी दिल्याबद्दल मी आपला आभारी आहे.'

अडगाव जि. अकोला येथील राजेंद्र पाटील नावाच्या एका वाचकाने लिहिले आहे, 'आपली 'महात्मा' ही कादंबरी अतिशय दर्जेदार, मनोवेधक आणि महामानव जोतीरावांच्या विचार कर्तृत्वाला न्याय देणारी आहे. माझ्यासारख्या अल्पशिक्षित आणि अज्ञानी वाचकाने आपणाला उक्त पावती देणे उचित नाही याची जाणीव मला आहे. तरी त्याबद्दल क्षमा असावी...'

'महात्मा' चर्चेत असताना एके दिवशी अनपेक्षित असेच घडले. काही कामानिमित्त अनिल मेहता यांच्याकडे गेलो असता तेथे 'सकाळ'चे पत्रकार श्री. सप्रे भेटले. (मेहतांनीच त्यांना माझी ओळख करून दिली.) तर ते म्हणाले, 'तुमची भेट झाली ते फार बरं झालं. जुन्या काळातले एक चित्रपट दिग्दर्शक आहेत. 'महात्मा' वाचून ते इतके प्रभावित झाले आहेत की त्यांना तुम्हाला भेटायची फार इच्छा आहे. त्यांना घेऊन मी तुमच्या घरी येईन. तुम्ही कुठे राहता तेवढं फक्त सांगा.'

बोलता बोलता कळलं की त्यांचं नाव शिंदे असं असून आता ते बरेच थकले आहेत. त्यावर मग मीच म्हणालो, 'इतक्या वृद्ध माणसाला कशाला त्रास द्यायचा? आपणच त्यांच्याकडे जाऊ.'

एकदम आनंदून जाऊन ते म्हणाले, 'मग तर फारच बरं झालं. रोज संध्याकाळी ते महालक्ष्मी मंदिरात येतात. बहुतेक ते

आता मंदिराच्या आवारातच असतील. आपण आताच जाऊया.’
 एवढ्या चर्चेनंतर आम्ही मंदिराच्या आवारात गेलो तर ते तिथेच होते. सप्रे यांनी माझी ओळख करून दिल्यावर ते माझ्याकडे पाहतच राहिले. ‘महात्मा’चा लेखक इतका अल्पवयीन कसा असू शकेल असा प्रश्न त्यांना पडला असावा. कौतुक, आनंद, अभिमान असे अनेक भाव त्यांच्या डोळ्यात उचंबळत होते. कुठलाही पूर्वपरिचय नसलेल्या एका निरपेक्ष वाचकाची ती जणू एक उत्स्फूर्त प्रतिक्रियाच होती.

‘तुम्ही महात्माचे लेखक आहात? खरंच! अशी कादंबरी आयुष्यात वाचली नव्हती. वा! काय लिहिलंय तुम्ही! आय बू यू...’ आणि असं म्हणत ते चटकन् माझ्या पायाशी वाकले. त्यांनी कौतुक केलं ते ठीकच होतं. परंतु एकदम असं काही घडेल असं वाटलं नव्हतं. मी पुरता अवघडलो. चटकन् त्यांचे हात हातात घेऊन मीच त्यांना नमस्कार केला.

कादंबरीतील अनेक दृश्यं त्यांच्या डोळ्यांसमोर जणू जशीच्या तशी उभी होती. हा प्रसंग तुम्ही किती छान रंगवलाय तो किती उत्कृष्ट झालाय असं ते सांगू लागले आणि बोलता बोलता ते इतके सद्गदित झाले की त्यांच्या डोळ्यातून घळघळा अश्रू वाहू लागले. त्या दिवशी मला खरोखर ‘महात्मा’साठी घेतलेल्या परिश्रमांचे चीज झाल्यासारखे वाटले. अजूनही तो प्रसंग माझ्या डोळ्यांसमोर जसाच्या तसा उभा आहे.

तेवढ्यात तेथे आमचे आणखीही स्नेही भेटले. चर्चेच्या ओघात ते शिंद्यांना म्हणाले, ‘कादंबरी एवढी आवडली आहे म्हणता तर मग काढा की एखादा सिनेमा तिच्यावर.’

शिंदे म्हणाले, ‘लोकांना आजकाल चटपटीत मनोरंजन पाहिजे. विचार कोणालाच नको आहेत. त्यामुळे तो विचारही मी करू शकत नाही.’

टीव्ही मालिकेचा प्रस्ताव

त्यांचं म्हणणं खरंच होतं. मलाही ती अपेक्षा नव्हतीच. परंतु असंच अनपेक्षितपणे दिल्लीहून महेश भारतीय या नावाच्या एका गृहस्थाचं पत्र आलं. ‘महात्मा’ वाचून तो इतका प्रभावित झाला होता की तिच्यावर दूरदर्शन मालिकाच तयार करावी असं त्यानं ठरवलं होतं. ‘महात्मा’विषयी त्याने एवढं भरभरून लिहिलेलं होतं की, ते वाचून मी थक्कच झालो. त्याने लिहिलं होतं, ‘तुमचा माझा परिचय नाही. परंतु ज्यांची वेव्हलेंगथ जुळते त्यांना परिचयाची गरज नाही असे मी मानतो. ‘महात्मा’ मी दोन वेळा वाचून काढली. आपल्या परिश्रमाला त्रिवार सलाम. हाती घेतलेले कार्य तडीस नेण्याची जी प्रचंड इच्छाशक्ती आपणात दिसली, ती कौतुकास पात्र आहे...’ त्यानंतर कादंबरीतील प्रसंग किती सुंदर आहेत आणि एकूणच कादंबरीवर दूरदर्शन मालिका निघणे किती आवश्यक आहे यावर त्याने खूप लिहिलेलं होतं.

नंतर भेटीचा दिवस ठरवून तो स्वतः कोल्हापूरला आला.

मालिका निर्मितीसाठी माझी लेखी परवानगी घेतली आणि तो मुंबईला निघून गेला. (तो गृहस्थ मुंबईचा होता हे नंतर समजलं.) त्यानंतर त्याने एक पायलट एपिसोड तयार केला; परंतु ख्रिश्चन मिशनऱ्याला दगड मारल्याचं दृश्य भावना दुखावणारं ठरेल या सबबीखाली दूरदर्शनने तो म्हणे नामंजूर केला. पुढे त्याला प्रायोजकही मिळाले नाहीत. शेवटी मिडियातील नोकरशाहीपुढे आपण हतबल ठरलो असून होते नव्हते तेवढे पैसेही घालवून बसलो आहोत असं निराश मनःस्थितीतलं त्याचं पत्र आलं.

एकंदरीत, दिग्दर्शक शिंदे म्हणाले तेच खरं ठरलं. परंतु या सगळ्या खटाटोपात माझा वेळ आणि त्या गृहस्थाचा पैसा वाया गेला हे शल्य मागे राहिलं.

निरपेक्ष वाचक कसे असतात त्याचे एक उदाहरण म्हणून तु. द. कुलकर्णी यांचा उल्लेख करावा लागेल. असाच एके दिवशी सकाळी पेपर वाचत बसलो असता दारावरची बेल वाजली. पाहतो तर कोणीतरी अनोळखी गृहस्थ उभे होते. स्पष्ट खणखणीत आवाजात ते म्हणाले, ‘मी तु. द. कुलकर्णी. रवींद्र ठाकूर तुम्हीच का?’

‘हो.’ मी म्हणालो.

‘काम काहीच नाही. महाराष्ट्र साहित्य पत्रिकेतील तुमचा लेख वाचला. त्याच्याखाली दिलेला तुमचा पत्ता वाचून आलो. रोज सकाळी मी इकडे रंकाळ्याच्या बागेत फिरायला येतो. म्हटलं लेखक इथेच राहतात तर भेटू या तरी. ओळख परिचय होईल.’

केवळ लेख वाचून निरपेक्ष प्रेमापेटी भेटायला आलेल्या कुलकर्ण्याविषयी मला साहजिकच फार आस्था वाटली. आमच्या बऱ्याच गप्पा रंगल्या. त्यानंतर त्यांनी वाड्मयचर्चा मंडळ सुरू केले. त्यानिमित्ताने आमचा परिचय स्नेहात रूपांतरित होत गेला. कोल्हापूरच्या उद्यमनगरात त्यांचे फॅब्रिकेशनचे वर्कशॉप होते. अजूनही बोलता बोलता ते म्हणतात, ‘‘आम्ही उद्यमनगरातले घिसाडी. आम्हाला साहित्याची आवड आहे. त्यातलं फार कळतं असं नाही.’’ उद्योग व्यवसायातून पूर्ण निवृत्ती घेऊन ते सध्या साहित्यवाचन आणि वाड्मयचर्चा मंडळाच्या कामात रंगून गेले आहेत. तु. द. म्हणजे निरपेक्ष साहित्यप्रेमी माणूस. चांगल्याला चांगलं म्हणायची दानत फार कमी लोकांजवळ असते. तु. द. कुलकर्णी यांच्याकडे ती भरपूर आहे.

चर्चासत्र

तर झालं असं की असेच ते एकदा सकाळी घरी आले आणि म्हणाले, ‘‘तुमची ‘महात्मा’ सध्या चांगलीच गाजते आहे. तुमच्यासारखा लेखक कोल्हापुरात आहे याचा आम्हाला अभिमान वाटतो. तर माझं म्हणणं असं की, वाड्मयचर्चा मंडळात ‘महात्मा’ वर चर्चासत्र घ्यावं असा आमचा विचार आहे. तुमची परवानगी आहे ना?’’

मी म्हणालो, “त्यासाठी लेखकाच्या परवानगीची गरज नसते. माझी साहित्यकृती आता सामाजिक वस्तू झाली. तिचं काय करायचं ते आता समाज ठरवणार...” नेहमीप्रमाणे बऱ्याच गप्पा झाल्या. बोलता बोलता ते म्हणाले, ‘भाषा फार गोड आहे हो तुमची.’

आणि खरोखरच तु. द. नी. करवीर नगर वाचनमंदिर, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, शब्दवेल प्रकाशनचे सतीश पाध्ये, गुलमोहर बुक डेपोचे श्री. अरुण गाडगीळ यांच्या सहकार्याने उद्बोधक चर्चासत्र घडवून आणलं. त्यासाठी त्यांनी घेतलेले परिश्रम पाहून मी खरोखरच भारावून गेलो. सडेतोड साधक-बाधक चर्चा झाली. अजूनही अनेकांना ते चर्चासत्र आठवतं. संयोजकांच्या वतीने श्री. एस. के. कुलकर्णी यांनी मला व्यासपीठावर बसायचा आग्रह केला. परंतु मी म्हणालो, मी श्रोता म्हणून आलो आहे. तेव्हा श्रोत्यांतच बसतो. मग त्यांनीही आग्रह केला नाही. वैजनाथ महाजन म्हणाले, ‘मराठी साहित्यात खूप दिवसांनी एक वैचारिक कादंबरी आली आहे. साहित्याकडे गांभीर्याने पाहणाऱ्या प्रत्येक वाचकाने ती वाचलीच पाहिजे.’ प्राचार्य व्ही. डी. कटांबळे यांनी म. फुले यांच्या जीवनावर कादंबरी लिहिली जावी या घटनेचे मनःपूर्वक कौतुक केले. हा विषय आव्हानात्मक असून लेखकाने ते आव्हान यशस्वीपणे पेलले आहे अशी निःसंदिग्ध ग्वाही त्यांनी दिली.

त्यानंतर बऱ्याच घटना घडल्या. ‘महात्मा’च्या निर्मितीप्रक्रियेसंदर्भात पुणे विद्यापीठात म. फुले अध्यासनाच्या वतीने व्याख्यान देण्याची संधी मिळाली. आकाशवाणी कोल्हापूर आणि सोलापूर केंद्रांवरून क्रमशः वाचन प्रसारित झाले. सध्या तिचे इंग्रजी आणि हिंदी अनुवाद तयार झाले असून ते प्रकाशनाच्या मार्गावर आहेत. विशेष म्हणजे हे दोन्ही अनुवाद इंदौर येथील श्री. बाळ ऊर्ध्वरिषे यांनी सिद्ध केले आहेत. तसेच तिचे इतर भाषांमध्येही अनुवाद होऊ घातले आहेत.

असाच एकदा एक तरुण विद्यार्थी भेटायला म्हणून आला. वाटले, त्याचे काही काम असेल; परंतु तो आला आणि माझ्याकडे पाहत तसाच बसून राहिला. म्हटलं, काय काम काढलंत? तर म्हणाला, काम काहीच नव्हतं. आपली ‘महात्मा’ ही कादंबरी वाचली. त्यामुळे तुम्हाला प्रत्यक्ष पहायची उत्कंठा निर्माण झाली. तेवढ्यासाठीच आलो होतो. मला डोळे भरून पाहून घेत तो उठला आणि निरोपादाखल हात जोडून निघून गेला. मी त्याच्याकडे पाहतच राहिलो. अशा अनेक अनुभवांतून लक्षात आले की, पारंपरिक समाजव्यवस्थेच्या काचात भरडून निघत असलेला बहुजन समाजातला तरुण हाच ‘महात्मा’चा खरा वाचक आहे.

वर्णवर्चस्ववादी तथाकथित विद्वान

वाचकांच्या निरपेक्ष प्रेमाचे असे आगळेवेगळे अनुभव घेत असताना काही कद्रूपणाचेही अनुभव आले. हरि नरके, नागनाथ

कोतापल्ले यांच्यासारखे काही अपवाद वगळले तर म. फुले यांचे अभ्यासक म्हणवणाऱ्यांपैकी एकाही विद्वानाने या कादंबरीची दखल घेतलेली नाही. रवींद्र ठाकूर या लेखकाने म. फुले यांच्या जीवनावर भली मोठी कादंबरी लिहिलेली असूनही तिची दखल मात्र घेतली जात नाही अशी नोंद नागनाथ कोतापल्ले यांनी केली आहे. हे येथे आवर्जून नमूद केले पाहिजे. परंतु यात अनपेक्षित म्हणावे असे काहीच नाही. प्रस्थापित व्यवस्थेला नकार देणारे म. फुले हे येथील वर्णवर्चस्ववादी तथाकथित विद्वानांना कधीही आदरणीय वाटलेले नाहीत. उलट त्यांची होईल तेवढी उपेक्षा करण्याचाच प्रयत्न त्यांनी केला आहे. त्यामुळे म. फुले यांच्या जीवनचरित्रावर आणि लिहिलेल्या कादंबरीची त्यांनी उपेक्षा केली यात वेगळे काहीच घडलेले नाही. उठसूट फुले-शाहू-आंबेडकर यांच्या नावाचा उद्घोष करणाऱ्या राज्यकर्त्यांनाही ठोस असं काहीच करायचं नसतं. केवळ नावं घेऊन काम भागतं म्हटल्यावर ते तरी कशाला नसता धोका पत्करतील? म. फुले यांचे विचार स्वीकारणं, ते अमलात आणणं हे काही खायचं काम नाही.

मराठी साहित्यातली गटबाजी इतक्या हीन थराला जाऊन पोचली आहे की ती आता जातपात आणि प्रांतभेदापलीकडे जाऊन गाव-शिव आणि गल्लीबोळापर्यंत पोचली आहे. अशाच एका बुद्दुक अभ्यासकाने मराठीतील चरित्रात्मक कादंबरीचा आढावा घेताना ‘महात्मा’चा साधा निर्देश देखील केला नाही. उलट म. फुले यांच्या जीवनावर अजून चरित्रात्मक कादंबरी लिहिली गेली नसून नव्या दमाच्या प्रतिभावंतांनी ते आव्हान पेलले पाहिजे, महाराष्ट्र अशा कादंबरीकाराची वाट पाहत आहे असेही तारे त्याने तोडले होते. ‘महात्मा’ त्याला माहीत नसती तर प्रश्नच नव्हता. परंतु ‘महात्मा’ची चर्चा सर्वत्र सुरू असताना आणि वेळोवेळी झालेल्या चर्चेत तो स्वतःही सहभागी असताना त्याने ते तारे तोडलेले होते. लक्षपूर्वक दुर्लक्ष आणि अनुल्लेखाने मारणे म्हणतात ते हेच. नाही म्हणायला माधव कोंडविलकर यांनी ही कादंबरी वाचून पत्र लिहिले, ‘रवींद्रजी, तुमच्या प्रतिभेची मला कमाल वाटते! तुम्ही फार महत्त्वाचं काम केलं आहे. तुम्ही म. फुले यांचं चरित्र व कार्य कादंबरीरूपानं जगासमोर मांडले आहे, याचा मला आनंद झाला व तुमचा मला अभिमान वाटला. मी तुमचं मनःपूर्वक अभिनंदन करतो... तुमचा माझा परिचय नाही. परंतु महात्मा वाचल्यानंतर तुमच्याबद्दल मला जिक्काळा वाटू लागला म्हणून लिहिले आहे.’

आणखी एक अनुभव लिहिण्यासारखा आहे. एके दिवशी दिल्लीहून गोविंद गुंठे (निवृत्त मुख्य निर्माते दिल्ली दूरदर्शन) यांचे अनाहूत पत्र आले. त्यांनी ‘महात्मा’ वाचली होती आणि तिचा हिंदी अनुवाद करावा असा त्यांचा विचार होता. त्यासाठी त्यांनी परवानगी मागणारे पत्र लिहिले होते. पत्रात त्यांनी म्हटलं होतं की, आपला प्रयास प्रेरक आणि कौतुकास्पद असून महात्माचा हिंदी अनुवाद झाला नसल्यास मला अनुमती द्यावी. कारण

हिंदीत म. फुले यांच्यावर काहीही मिळत नाही. त्यावर 'महात्मा'चा अनुवाद तयार असून त्याच्या प्रकाशनासाठी आपण मदत करावी अशी विनंती करणारे पत्र मी त्यांना पाठवले. त्यालाही त्यांनी सकारात्मक प्रतिसाद दिला. सध्या श्री. गुंठेदादा हे माझ्या 'धर्मयुद्ध' ह्या कादंबरीचा हिंदी अनुवाद करीत आहेत.

'उद्या पुन्हा हाच खेळ' ही मराठी साहित्यातील हीन राजकारणाचे आणि एकूणच वाङ्मयीन प्रदूषणाचे चित्रण करणारी कादंबरी दोन प्रकाशकांकडून परत आल्यावर वासुदेव मुलाटे यांच्या स्वरूप प्रकाशनाने प्रकाशित केली. मराठी साहित्यातील धोंडांनी तिची दखल घेतली नाही हे वेगळे सांगायला नकोच. परंतु तरुण विद्यार्थी वाचकांनी तिचे चांगले स्वागत केले. कविमित्र फ. मु. शहाजिंदे (औराद-शहाजानी) यांनी सविस्तर परिक्षणलेख लिहून तिच्या निराळेपणाची नोंद घेतली. अधूनमधून अनेक ठिकाणी भेटणारे वाचक 'उद्या पुन्हा हाच खेळ' आवडल्याचे आवर्जून सांगतात.

धर्मयुद्ध

याच वाचकांच्या बळावर मी लेखनकार्य सुरूच ठेवले आणि पाच वर्षांच्या परिश्रमानंतर 'धर्मयुद्ध' ही कादंबरी लिहिली. कर्णकथा हेच या कादंबरीचे केंद्र असून महाभारतीय जीवनवास्तवाच्या संदर्भात कर्णकथेचा वेध घेताना वर्तमान वास्तवात आजही अनेक 'कर्ण' कसे होरपळून निघत आहेत हे सांगण्याचा प्रयत्न ही कादंबरी करते. साहजिकच माझ्या कादंबरीतील कर्णाला कवचकुंडले नाहीत. तो सूर्यपुत्रही नाही. या कादंबरीलाही चोखंडळ वाचकांची भरभरून दाद मिळत आहे. तिच्यावर एम.फिल., पीएच.डी.चे अभ्यास होत आहेत. परंतु त्याचवेळी हेही नमूद केले पाहिजे की मराठी मनावर अजूनही पारंपरिक विचारांचाच पगडा असल्याने सर्वसाधारणपणे अजूनही काही शालेय पुस्तकांची चलती सुरू आहे. पारंपरिक धारणा निग्रहाने अक्वेरल्याशिवाय अशा वास्तववादी अविष्कारांचे महत्त्व प्रस्थापित होणार नाही एवढे मात्र निश्चित.

'धर्मयुद्ध' वाचून भालचंद्र सासवडे या नावाचा वाचक लिहितो, 'सन्माननीय परिसतुल्य रवींद्रजी ठाकूर... आपली धर्मयुद्ध ही कादंबरी चित्त एकाग्र करून वाचली. प्रत्यक्ष तेथे येऊन आपला सत्कार करणे अशक्य तेव्हा हे पत्र दुर्वाकुरच समजा.'

कादंबरीबाबत जे घडले तेच माझ्या कवितेबाबत घडले आजवरच्या वाङ्मयीन प्रवासात मी फक्त दोन कवितासंग्रह लिहिले. परंतु त्यांनीही मला प्रतिसाद मिळवून दिला. सध्या मराठीत कवीसुद्धा (स्वतःची कविता सोडून) कविता वाचत नाहीत अशी विपरीत परिस्थिती निर्माण झालेली असताना मला मात्र माझ्या कवितेवर प्रेम करणारे अनेक विद्यार्थी भेटले. म्हणूनच माझा 'दस्तुरखुद्द' हा कवितासंग्रह मी माझ्या विद्यार्थ्यांनाच अर्पण केला आहे. अलिकडेच नाशिक येथे कवी कुसुमाग्रज यांच्या स्मरणार्थ

आकाशवाणी कविसंमेलन पार पडले. त्यासाठी केंद्रसंचालक कविमित्र उत्तम कोळगावकर यांनी मला आवर्जून निमंत्रित केले. कवितेवरील आणि माझ्यावरील निरपेक्ष प्रेमांमुळे हे घडले. महाराष्ट्राच्या सर्व आकाशवाणी केंद्रांवरून तो कार्यक्रम प्रसारित करण्यात आल्याने अजूनही अनेक श्रोते तुमची कविता ऐकल्याचे सांगतात तेव्हा होणारा आनंद आगळाच असतो.

माझ्या समीक्षाग्रंथांनाही असाच उदंड प्रतिसाद मिळाला. अल्पावधीतच त्यांच्या नव्या आवृत्त्या निघाल्या. 'क्रांतिजागर' या ग्रंथाला पुरस्कार मिळाल्यावर ज्या जळगाव जिल्ह्यातून मी आलो तेथील सदानंद भावसार या वाचकाला एवढा आनंद झाला की त्यांनी लिहिले, 'या पुरस्काराने आपणाबरोबरच जळगाव जिल्ह्याचे व शिवाजी विद्यापीठाचेही नाव उज्वल झाले आहे. सदर बाब जळगाव जिल्ह्यास भूषणावह असून आपल्या गावाचा लौकिक वाढवणारी आहे... पुनश्च अभिनंदन!'

पुरस्कार हे पुन्हा वेगळेच प्रकरण आहे. ते वाटले जातात की दिले जातात हे एक कोडेच आहे. पुस्तकं न मागवता बाजारात उपलब्ध असलेल्या पुस्तकांचा अभ्यास करून पुरस्कार घोषित करणाऱ्या संस्था किती आहेत कोणास ठाऊक. मेहता पब्लिशिंग हाऊस ही एक संस्था या पद्धतीने पुरस्कारांची घोषणा करते. परंतु अनेक ठिकाणी पुरस्कारांच्या नावाखाली पुस्तकं गोळा केली जातात असंच दिसून येतं. त्यातही पुन्हा गटतट हितसंबंध पाहिले जातात. असंच दिसून येतं. साहित्य अकादमीपासून गल्लीबोळातल्या पुरस्कारांपर्यंत हेच घडताना दिसतं.

माझ्या पुस्तकांना पुरस्कार मिळाले. अगदीच नाही असं नाही. मेहता पब्लिशिंग हाऊस तर्फे दिला जाणारा रणजित देसाई पुरस्कार, रा. तु. पाटील पुरस्कार, शिवाजी विद्यापीठ उत्कृष्ट ग्रंथ पुरस्कार असे काही पुरस्कार माझ्या नावावर जमा आहेत. परंतु पुरस्कार हे लेखकाच्या यशाचं गमक आहे असं मी मानत नाही. अनेकदा सामान्य पुस्तकांना पुरस्कार मिळत असताना उत्तम पुस्तके बाजूला पडलेली दिसतात तेव्हा ही वस्तुस्थिती अधिकच टळक होते.

खरा पुरस्कार

निरपेक्ष वाङ्मयीन जाणिवेतून लिहिली जाणारी वाचकांची पत्रे 'त्यांच्या उत्स्फूर्त प्रतिक्रिया, लेखक म्हणून वाचकांच्या मनात त्याला मिळणारी जागा हेच लेखकाचं खरं बळ असतं आणि तोच त्याला मिळालेला खरा पुरस्कार असतो. कोणत्याही पुस्तकात टिकून राहण्याचे सामर्थ्य असेल तरच ते टिकते. पुरस्कारांच्या, गटबाजीच्या कुबड्या त्याला फार काळ जगवू शकत नाहीत. अन्यथा अनेक पुरस्कारप्राप्त पुस्तकं आज अडगळीत गेलेली दिसली नसती. पुरस्कारांच्या नावाखाली फुकटात ग्रंथालय करणाऱ्या लोकांकडून किंवा गोळा झालेली पुस्तकं विकून खाणाऱ्या लोकांकडून उत्तम पुस्तकांची दखल घेतली जाणं शक्य नाही.

त्यामुळे अशा लोकांकडून विनंतीपत्र आली तरी मी मुळीच पुस्तक पाठवत नाही. एक-दोनदा असा प्रकार घडल्यावर तो प्रकार मी बंद केला.

वाचकांसाठी लेखन

साहित्यक्षेत्रात अजूनही काही चुकीच्या कल्पना प्रचलित आहेत. हस्तिदंती मनोऱ्यावर बसलेले काही लेखकराव असं सांगतात की, आम्ही वाचकांसाठी नव्हे तर स्वान्तसुखाय लिहितो. परंतु हा शुद्ध दांभिकपणा आहे. कुठलीही कला हे जाणीवपूर्वक घडवणे असते आणि हे घडवणे रसिकांसाठीच असते. तसे नसते तर लिहून झाल्यावर ते छापून प्रकाशित करण्याचा खटाटोप कोणीच केला नसता. उलट स्वान्तसुखाय लिहितो म्हणणारे ते लोक प्रसिद्धीसाठी जास्त आटापिटा करताना दिसतात; कारण त्याशिवाय त्यांना आपलं स्थान सुरक्षित आहे असं वाटत नाही. मला मात्र हे नमूद करायला मुळीच संकोच वाटत नाही की, मी वाचकांसाठीच लिहितो. वाचलं जाणार नसेल तर साहित्य हे साहित्यच ठरत नाही. याबाबत असं म्हटलं गेलं आहे की,

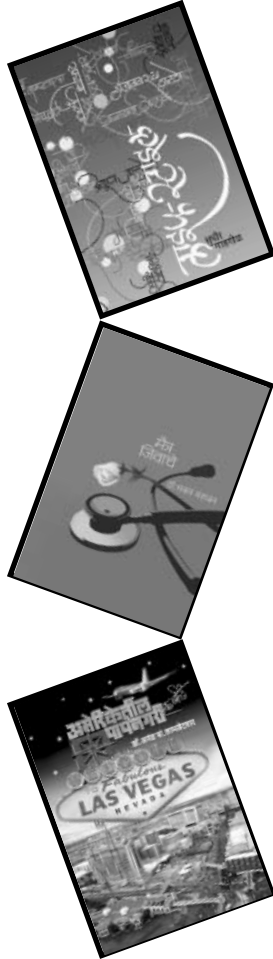
लिहिलं जातं ते साहित्य नव्हे तर वाचलं जातं ते साहित्य. 'Writing without reading is nonsense' असं सक्ती म्हटले आहे ते प्रत्येक लेखकाने नेहमी लक्षात ठेवले पाहिजे. परंतु त्यासाठी आधी साहित्यकलेवर निरपेक्ष प्रेम हवे. आपण वाचकाला काय देतो आहोत याचे सजग भान हवे.

लेखकाने साहित्यकलेवर निरपेक्ष प्रेम केले तर त्याला निरपेक्ष प्रेम करणारे वाचकही भेटतीलच. त्यासाठी त्याला कदाचित थोडी वाट पहावी लागेल. तेवढा धीर त्याने धरायलाच हवा. कारण भवभूतीनं म्हटलंच आहे. काळ निरवधी आहे, पृथ्वी विपुल आहे. कधीना कधी माझा समानधर्मी मला भेटेलच भेटेल...

रवींद्र ठाकूर

प्रसाद व्हिला, इंद्रप्रस्थ नगर,
टाकळकर कॉलनी, साने गुरुजी वसाहती जवळ,
कोल्हापूर ४१६ ०१२.
फोन नं.०२३१-२३२५३२४

ललितगद्य

मालनगाथा : भाग २	इंदिरा संत	२००
मृद्गंध	इंदिरा संत	१६०
पासंग	दया पवार	१२०
जागल्या	दया पवार	५०
लाइफ स्टाइल	सुधीर गाडगीळ	१२०
शेलका साज	शिवाजी सावंत	१४०
कांचनकण	शिवाजी सावंत	८०
आनंदाचे अंतरंग : मदर तेरेसा	अनु. फ्रान्सिस दिब्रिटो	७५
रंगल्या रात्री	संकलन : अरुण शेवते	८०
रात्र रंग	संकलन : अरुण शेवते	१८०
स्वप्नी जे देखिले	संकलन : अरुण शेवते	९०
चित्तचित्रे	संकलन : अरुण शेवते	९०
फुले आणि पत्री २००६	माधुरी शानभाग	१५०
मैत्र जीवाचे २००७	डॉ. भवान महाजन	१००
चिंतनाच्या वाटा	डॉ. निर्मलकुमार फडकुले	९०
बंजाऱ्याचे घर	यशोधरा भोसले	१५०
अमेरिकेतील पापनगरी		
एक वारी २००६	डॉ. अनंत लाभसेटवार	१२०
या सुखांनो	सुरेश नाईक	१७०

मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे.

पोस्टेज खर्च वेगळा.

एक दृष्टिक्षेप.....

आवृत्ती
२६वी

स्वामी

रणजित देसाई

जवळजवळ मस्तकावर आलेल्या सूर्याकडे रामशास्त्र्यांनी पाहिले आणि ते म्हणाले,
“लवकर? नाना, आम्ही श्रीमंतांच्यासारखे स्वतंत्र थोडेच आहोत? चाकरीचे सेवक आम्ही. न्यायासनाची जोखीम. कचेरीत काय म्हणत असतील?”

“पण श्रीमंत येतीलच एवढ्यात!”

“त्यांचा आग्रह धरणारा मी कोण? मी दोन दिवस येऊन जातो आहे. कचेरीच्या वेळेआधी भेट घडत नाही. संध्याकाळी यावं, तर पोथीवाचन, कीर्तन हे चालू. श्रीमंतांना आम्ही येऊन गेल्याचे कळवा. जेव्हा आज्ञा होईल, तेव्हा भेटिला येईन मी!”

नाना रामशास्त्र्यांच्या मागे जात होते. शास्त्रीबुवांचा संताप त्यांना माहीत होता. तेवढ्यात त्यांचे लक्ष समोरून जाणाऱ्या श्रीपतीकडे गेले. त्यांनी हाक दिली,

“श्रीपती!”

“जी!” म्हणत श्रीपती आला.

“सरकार दिवाणखान्यात आलेत. तुम्हांलाच बोलवायला सांगितलंय त्यांनी.”

“शास्त्रीबुवा!” नाना आनंदाने म्हणाले.

शास्त्रीबुवा वळले. नाना म्हणाले,

“श्रीमंत दिवाणखान्यात आले आहेत. आपण क्षणभर थांबा. मी श्रीमंतांना वर्दी देतो!”

रामशास्त्र्यांनी संमतिदर्शक मान हलवली आणि श्रीपतीबरोबर नाना जिन्यावरून वर गेले. काही वेळाने श्रीपती आला आणि त्याने रामशास्त्र्यांना बोलावण्याची वर्दी दिली.

माधवराव आपल्या महालात मंचकावर बसले होते. शास्त्रीबुवा जाताच ते उठून उभे राहिले. शास्त्रीबुवांनी केलेल्या अभिवादानाचा स्वीकार करून ते म्हणाले,

“या शास्त्रीबुवा! आम्हाला नानांनी सांगितलं, की दोन दिवस आपण येऊन गेलात, पण आपली भेट होऊ शकली नाही!”

“खरं आहे ते, श्रीमंत!”

“स्नानसंध्या, जप वगैरे आटोपायला वेळ लागतो. या गोष्टी मनाजोग्या झाल्या नाही, तर मनाला प्रसन्नता वाटतच नाही!”

“खरं आहे”

“पण एवढं कसलं तातडीचं काम काढलं?”

“तातडीचं नाही!” रामशास्त्री म्हणाले, “पण आता उरलेले आयुष्य गंगेच्या काठी ईश्वरचिंतनात काढावे, असे वाटते. तेव्हा आपल्या सेवेतून मुक्तता व्हावी, एवढीच इच्छा व्यक्त करण्यासाठी मी आलो होतो.”

माधवरावांचा स्वतःच्या कानांवर विश्वास बसत नव्हता. नानांनाही तो धक्का अकल्पित होता. स्वतःला सावरीत

रामशास्त्री खंबीर आवाजाने म्हणाले,

“श्रीमंत! ही न्यायाधीशाची जागा पार जोखमीची. निर्णय निश्चित करण्यासाठी फार श्रम व वेळ जातो. त्यामध्ये वेदाध्ययन व नित्यपाठही होत नाहीत. तेव्हा ठरवलं, की गंगेकाठी जावं व निवांतपणे ईश्वरसेवेला वाहून घ्यावं!”

“पण, शास्त्रीबुवा, हा निवृत्तीचा मार्ग एकदम का सुचला? तुम्हांला माहीत आहे, आम्ही तुम्हाला केवढे मानतो, ते! राज्याच्या अशा बिकट परिस्थितीत आपल्यासारख्या वडीलधाऱ्या माणसांचा आम्हांला मोठा आधार वाटतो!”

“तेही खरं! पण आम्ही कोणाचा आधार शोधायचा?”

“का? आम्ही नाही?”

रामशास्त्री कारण नसता खाकरले. त्यांनी उपरणे झटकले.

“श्रीमंत! स्पष्ट बोलतो, याची माफी असावी! आपण ब्राम्हण आहात. वेदाध्ययन, स्नानसंध्या, जपतप हाच खरा ब्राम्हणधर्म. तो आपण कटाक्षाने पाळता आहात. याचं आम्हांला कौतुक वाटतं. पण श्रीमंत, आपण ब्राम्हण असून क्षात्रधर्म स्वीकारला आहे; आपण पंतप्रधान आहा, राज्याची जबाबदारी आपल्या शिरावर आहे. प्रजापालन हे आपलं कर्तव्य! किंबहुना तो तुमचा धर्म आहे! ती कर्तव्य कुणी करायची? जेव्हा आम्ही येऊ, तेव्हा आपण होमहवनांत, पूजेत, अनुष्ठानात गर्क! आमच्यासारख्या अधिकाऱ्यांनी सल्लामसलत घ्यायची, ती कोणाची?”

स्तंभित होऊन माधवराव ते ऐकत होते, भानावर येत ते म्हणाले,

“पण, शास्त्रीबुवा, आम्हांला वाटले, की आपण तरी आमचं...”

“थांबलात का श्रीमंत? बोला! कौतुक करू, हेच ना? जरूर! आपणाला वेदाध्ययन, जपतप करायचं असेल, तर त्याला कोण आडकाठी करील? त्यासारखं पवित्र कर्तव्य नाही! पण..”

“पण काय?”

“पण ते मसनदीवर बसून नव्हे! जर राज्याची कर्तव्ये पार पाडून हे करता येत नसेल, तर, श्रीमंत, माझा आपल्याला स्पष्ट सल्ला आहे, मसनद सोडा! मी आपणाला साथ देईन! आपण दोघेही गंगाकाठी जाऊ आणि तेथे उर्वरित आयुष्य घालवू!”

माधवरावांना काय बोलावे, हे सुचत नव्हते. सुन्न होऊन ते ऐकत होते.

रामशास्त्री बोलत होते,

“श्रीमंत, काय चाललं आहे हे? दरबारचे मानकरी तासन् तास तिष्ठत बसतात. कारभारी राज्यकारभार सोडून तुळशीपत्रे, बिल्वपत्रे गोळा करित हिंडतात! ज्या शनिवारवाड्यात अटकेपार जाण्याच्या मसलती झाल्या, जेथे भाऊसाहेबांनी कुतुबशाहाच्या रक्ताचा विडा उचलला, जेथल्या नौबती हरदिवशी नवीन विजयाच्या बेहोशीत झडल्या, त्याच वाड्यात आज अहोरात्र होमहवनाचे धूर उठत आहेत! श्रीमंत, मुत्सद्यांच्या राजकारणाचा पट जेथे सदैव मांडला जायचा, त्या शनिवारवाड्यात आज जपांच्या नोंदी ठेवल्या जातात! आज आमच्यासारख्या सेवकांनी करावे, ते काय, आणि निर्णय घ्यावेत, ते कशाच्या जोरावर?”

नाना फडणिसांच्या उभ्या अंगावर मुंग्या चढत होत्या, माधवरावांचा शीघ्र कोप सगळ्यांना माहीत होता. उभ्या आयुष्यात त्यांच्या तोंडावर एवढे बोलायला कुणी धजले नव्हते.

नाना म्हणाले,

“रामशास्त्री! कुणाला बोलता हे?”

माधवरावांनी त्यांना हाताच्या खुणेने थांबवले व म्हणाले,

“थांबा! बोलू दे त्यांना. कटु असलं, तरी सत्य आहे ते! चूक आमची झाली आहे. आम्हांला ऐकून घेतलेच पाहिजे!”

रामशास्त्री स्वतःला सावरीत म्हणाले,

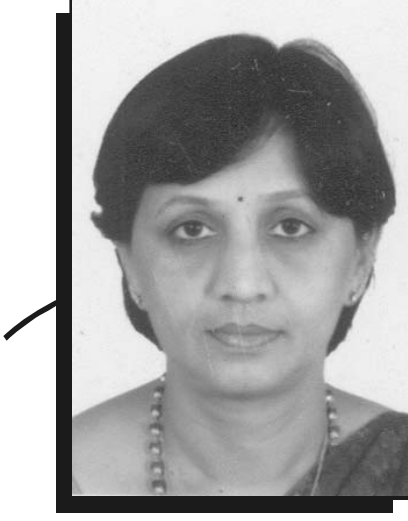
“तसं नाही, श्रीमंत! राज्यकर्त्यांनीच अशी ढिलाई दाखवली. तर ती अधिकाऱ्यांत पोहोचण्याला वेळ लागत नाही आणि जिथे इमानेइतबारे सेवा होत नाही तेथे माणसाने राहू नये!”

“आम्हांला पटतं! शास्त्रीबुवा, आमची चूक झाली, हे आम्हांला मान्य आहे! आम्ही तुम्हांला वचन देतो, की यापुढे हा प्रकार घडणार नाही! आपण केव्हाही या! आम्ही आपल्या भेटीची आतुरतेने वाट पाहत आहोत, हे आपल्या नजरेला येईल! गेला ना आमच्यावरच्या राग?”

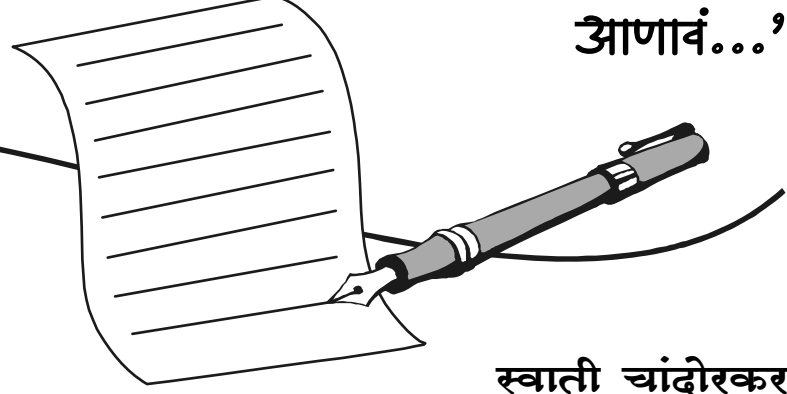
१६० रु. पोस्टेज २५रु.

मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे.

‘बळ असेल तर, आचरणात आणावं...’

स्वाती चांदोरकर

वसिष्ठ मुनी कथा सांगत होते. राम, लक्ष्मण, भरत, शत्रुघ्न मन लावून कथा ऐकत होते. मंथराही कथा ऐकण्यात दंग झाली होती.

एक मुनी होते. त्यांना दोन बायका होत्या. एकीचं नाव विनिता, दुसरीचं नाव कद्रू. विनिता सुस्वभावी, समंजस, प्रेमळ आणि भोळी होती. कद्रू अहंकारी, नाहक चिडणारी, स्वार्थी अशा वृत्तीची होती. विनिताची स्तुती आणि नवऱ्यावर तिचं आणि नवऱ्याचं तिच्यावर असणारं प्रेम तिला त्रासदायक होत असे. विनिताला नमवण्याची संधी ती शोधत होती.

एक दिवस सकाळी दोघी अंगणात भाजी निवडत बसल्या होत्या. सूर्योदय नुकताच झाला होता. सूर्याला नमस्कार करीत विनिता म्हणाली, “बघ, सूर्याचा रथ! त्याचे घोडे किती पांढरे शुभ्र आहेत!”

कद्रू म्हणाली, “घोडे पांढरे शुभ्र आहेत, पण शेपट्या काळ्या आहेत.”

विनिता म्हणाली, “नाही गं. नीट बघ, त्याही पांढऱ्या शुभ्र आहेत.”

कद्रू म्हणाली, “पैज लावू या! जर शेपट्या काळ्या असतील तर तू माझी दासी आणि पांढऱ्या असतील तर मी तुझी दासी.”

विनिता म्हणाली, “ठीक आहे.”

विनिताचा पुत्र- गरूड आणि कद्रूचा पुत्र- साप.

रात्री कद्रूने आपल्या पुत्रांना सांगितलं, “उद्या सूर्योदय होईल. सूर्य त्याच्या रथात बसून येतील. त्या वेळी रथाच्या घोड्यांच्या शेपट्यांना तुम्ही वळसा घालायचा.”

मातृआज्ञा म्हणून सापांनी होकार दिला.

सूर्योदय झाला. साप सूर्याच्या रथाच्या पांढऱ्या शुभ्र घोड्यांच्या

शेपट्यांना वळसा घालून बसले. इथे अंगणात विनिता आणि कद्रू आल्या.

कद्रू अत्यानंदाने विनिताला म्हणाली, “बघ, सूर्य रथाच्या घोड्यांच्या शेपट्या तेवढ्या काळ्या आहेत.”

विनिता घोड्यांना बघत म्हणाली, “हो. खरंच पांढऱ्या शुभ्र घोड्यांच्या शेपट्या तेवढ्या काळ्या आहेत. मला काल त्या पांढऱ्या कशा काय दिसल्या.”

कद्रू म्हणाली, “मी पैज जिंकली आहे.”

विनिता म्हणाली, “हो. आजपासून मी तुझी दासी.”

वसिष्ठ मुनींनी कथा संपवली. राम, लक्ष्मण, भरत शत्रुघ्नला विचारलं, “ह्या कथेवर तुमचं प्रत्येकाचं काय मत आहे?”

राम म्हणाला, “वचन दिलं, म्हणजे ते पाळायला हवं.”

लक्ष्मण म्हणाला, “हा तर अन्याय आहे. अन्यायाविरुद्ध बंड करायला हवं.”

भरत म्हणाला, “ही चुकीची आज्ञा होती सापांना. त्यांनी मातेची आज्ञा पाळायला नको होती.”

शत्रुघ्न म्हणाला, “त्या दोघी पृथ्वीवर. तिथे आकाशात असलेल्या सूर्याच्या रथाच्या घोड्यांच्या शेपट्या काळ्या की पांढऱ्या काय फरक पडतो?”

कथांचा गर्भितार्थ

मंथरा म्हणाली, “खरं तर पट्टराणी एकच. बाकीच्या दासीच.”

लहानपणी आजीकडून ऐकलेली गोष्ट. घरात अशी मोठी माणसं असली की अशा गोष्टी लहान वयातच कानावर पडतात. त्या वयात ह्या अशा कथांचा गर्भितार्थ जरी समजला नाही तरी मोठेपणी तो अर्थ समजतो. आशयही ध्यानी येतो. वसिष्ठ मुनींनी

गोष्ट सांगितली आणि एकाच गोष्टीला चार नाही मंथरासकट पाच वेगवेगळे दृष्टिकोन मिळाले. आणि पाचही दृष्टिकोन बरोबर.

ह्या गोष्टी म्हणजेच साहित्य. घरातली वयस्कर माणसं हे साहित्य पुढल्या पिढीपर्यंत पोचवतात. म्हणूनच रामायण-महाभारत आजही आमहाला ज्ञात आहे आणि ते पुढेही सर्वांना ज्ञात राहिले.

साहित्यातून मिळणारे हे विचार, वेगवेगळे दृष्टिकोन आपल्या विकासासाठी वाढायला मदत करतात.

साहित्याच्या सहवासात रहाण्याचं भाग्य मिळालं. दोन्ही अर्थाने, शरीराने आणि मनानेही. व. पु. काळे वडील म्हणून लाभले आणि 'साहित्य सहवासा'ने अनेक साहित्यिक दाखविले.

मृत्युंजय

'मृत्युंजय'. कोवळ्या वयात वाचनात आलेला ग्रंथ. कर्णावर प्रेमच बसलं. श्री. शिवाजी सावंत ह्यांनी मराठी भाषेचं सौंदर्य दाखवलं. पारायणच केलं मृत्युंजयचं. राधेचा कृष्ण वेगळ्या स्वरूपात दिसला. राजकारणी वाटला. मनाला तो मथुरेतला (गोकुळातला) कृष्णच प्रिय वाटत राहिला. त्याची रासलीला, अवखळ वृत्ती हीच आवडत राहिली. अर्जुनाला केलेला गीतेतला उपदेश आजही आणि पुढेही युगानुयुगे राहिल महत्वाचा. पण त्या षोडश वयात मात्र राधेचा कृष्ण आवडला. कृष्ण जर पांडव-कौरवांच्या भानगडीत पडला नसता तर महाभारत घडलंच नसतं. कर्णावर अन्याय झाला, कृष्णाने ऐन युद्धाच्या प्रसंगी झालेली अन्याय दूर करण्याचा प्रयत्न केला, पण तो कर्णासाठी नाही तर पांडवांसाठी. राग आला कृष्णाचा. मग मनात एकामागोमाग एक प्रश्न उमटायला लागले. मन कर्णाच्याच बाजूने झुकत राहिलं. ते वय तसंच होतं. आज विचार करताना वाटतं, कोण बरोबर कोण चूक. हे सांगण्याचा, मत प्रदर्शन करायचा आपल्याला अधिकारच नाही. एक तर तेवढी बुद्धिमत्ता नाही आणि दुसरं म्हणजे ह्या घडून गेलेल्या घटना आहेत. ह्यावर आज मत प्रदर्शित करणारी मी कोण? हे असं घडायचं होतं. घडलं. इतकाच अर्थ ठेवावा. गीता जमत असेल तर वाचावी, आवाका असेल तर समजून घ्यावी, बळ असेल तर आचरणात आणावी.

कृष्णकिनारा

'कृष्णकिनारा' हे अरुणा ढेरे ह्यांचं पुस्तक वाचनात आलं आणि पुन्हा एकदा सर्व ढवळून निघालं. कित्येक वर्षांनंतर कृष्णाला भेटणारी राधा! युद्ध संपलंय. सर्वनाश झालाय. कुणाला ह्यातून काय मिळालं, ह्याचं उत्तर शोधण्यासाठी कुणी अस्तित्वातच नाहीत. आणि राधा कृष्णाला प्रश्न विचारत राहते. कृष्णाचं द्रौपदीवर असलेलं प्रेम-जाब विचारत राहते. मन हेलावूनच जातं. आत अतिशय खोलवर काहीतरी तुटत जातं. मृत्युंजयचं कोवळं मन- आता आलेल्या- येत असलेल्या अनुभवांनी निबर झालंय असं वाटत असतानाच ही थोडी वयस्कर झालेली राधा आणि युद्धाच्या खार्डतून नुकताच बाहेर पडलेला कृष्ण. ह्याला राधा विचारतच राहते. आर्त होऊन. दुःखी होऊन, त्याची बासरी

आणि हरवलेले बासरीतले स्वर शोधण्याच्या प्रयत्नांत, वाळूवर पावलांचे ठसे उमटवत, रिकाम्या हातांनी परतून येते आणि निबर झालेल्या मनाला पुन्हा हळवं, नाजूक, अस्वस्थ करते. तळातला ओलावा पुन्हा एकदा पाझरू लागतो. वाटतं, थांबवावं हे सगळं. युगानुयुगं वाटचाल करून पुढे आलेल्या काळाला मागे फिरवावं. पुन्हा एकदा कृष्णाने लहान व्हावं. गोकुळात रमावं. लोणी चोरावं, गोपिकांना छेडावं, रंगांची उधळण करावी आणि राधेवर मनसोक्त प्रेम करावं. हो आणि इथेच थांबावं. जग थांबल्यासारखं. कशाला हवा तो गादीचा-राज्याचा हव्यास? ते डावपेच? ते घूत? तो वनवास? ते द्रौपदीचं पाचही जणांशी विवाहबद्ध होणं? नकोच. ते मान-अपमान आणि तो सूतपुत्र कर्ण!

मग पुन्हा तसंच-

असं घडायचं होतं. घडलं.

ययाति

'ययाति'ने मात्र त्रासच दिला.

वृद्धत्वाची दहशत वाटावी असा 'ययाति' वाटला.

देवयानी शर्मिष्ठा पुरु. काय सांगतात हे सर्व! तारुण्याची एवढी आस आणि मिजास असावी? कालचक्राप्रमाणे वाटचाल करायचीच नाही?

पण ह्यांनीच शिकवलं. पुढे तुझही असं होणार, वृद्धत्व येणार. आतापासूनच तयारीत राहा. हा सृष्टी नियम आहे. म्हणूनच जे काही उभारायचं आहे, ते ह्या वयातच उभार. परिपूर्णतेने प्रत्येक एक भावना जगं, म्हणजे पुढे आसक्ती राहाणार नाही. प्रत्येक एक भावनेपाशी रेंगाळ, पण तिथेच मुक्काम ठोकू नकोस.

आणि मग उभारी येण्यासाठी, देण्यासाठी ब. मो. पुरंदरे भेटले आणि त्यांनी भेटवलं शिवाजी महाराजांना. बाल शिवाजी, जाणीवपूर्वक होणारी, घडवून आणलेली त्यांची वाढ. हे वाचन कमी पडेल की काय- तर लतादिदींनी शिवाजी महाराजांना सुरांतून, आर्त सुरांतून आणि जोषपूर्ण सुरांतून कायमचं मनावर ठसवलं.

स्वामीकार रणजित देसाई. मी तर संपूर्ण शनिवारवाडा त्या काळात जाऊन फिरून आले. मी ही त्याकाळी नक्की कुणी तरी होते. तिथेच राहत होते, भले दासी असेन, पण मी हे सर्व केव्हा ना केव्हा अनुभवलंय. रमा सती निघाली तेव्हा तिने माझ्याही हातावर वाण ठेवलंय.

सर्व स्वभाव सर्व ठिकाणी

काळ कुठलाही घ्या. महाभारतातले सर्व स्वभाव सर्व ठिकाणी भेटतात, दिसतात. हे जाणून घेण्याची क्षमता आणि वृत्ती साहित्य देतं. नुसताच ऊहापोह करण्यासाठी हे वाचन नाही. त्या त्या काळात वाहून जाण्यासाठी आणि वाहता वाहता काठावर येऊन त्रयस्थपणे हे वाहणं बघण्यासाठी. स्वतःतल्या वृत्तीला जोखण्यासाठी. 'मी नक्की कुठे आहे?' हे चाचपडून बघण्यासाठी. आज जर

कुणीही काहीही ह्या वृत्तींवर भाष्य करतंय तर ते त्यांच्या त्यांच्या दृष्टिकोनातून आणि योग्य असंच. त्या वसिष्ठ मुनींच्या गोष्टींवर मत दिलेल्या पाचही जणांसारखं, प्रत्येक दृष्टिकोन बरोबर. मला हे सर्वच दृष्टिकोन पटतात, पण मी शत्रुघ्नसारखी आहे. हे सर्व घडलंय त्या काळी. आज ह्या गोष्टींवर मी मत देणारी कोण? पण ह्या सर्वांनी मला 'वाढवलं.'

म्हणूनच मला रारंगढांग (प्रभाकर पेंढारकर) साद देत राहतं. दुर्गाताई भागवंतांचं 'व्यासपर्व' शं. ना. नवरे यांचं दिवसेंदिवस असं क्वितीतरी साहित्य जे कायमचं मनावर ठसलं. आणि 'एम टी आयवा मारू' (अनंत सामंत) सुद्धा. भुरळ पडावी अशी मराठी भाषेची आलंकारिक वृत्ती, भाव आणि महती. अनपढ बहिणाबाई जीवनातलं मर्म सांगून जातात. ह्यांना समजून घ्यायचं म्हणजे अनेक पायऱ्या चढावयास हव्यात. एक एक शब्द-अर्थ-रचना म्हणजे एक एक पायरी. पुन्हा पुन्हा समजून घ्यावं तेव्हा एक पायरी पार होणार! आणि ज्ञानेश्वर म्हणजे इथेच थांबावं. कैक जन्म जावे लागतील नुसतं 'ज्ञ' समजून घ्यायला. मुलाचं नाव ज्ञानेश्वर ठेवलं. म्हणजे झालं का? 'ज्ञानाचा ईश्वर!' बाप रे! थांबावंच. म्हणूनच म्हटलं, जमत असेल तर वाचावं, आवाका असेल तर समजून घ्यावं, बळ असेल तर आचरणात आणावं.

पहिली पायरी

मी पहिल्या पायरीशीच आहे. वाचत्ये. पण आकलनासाठी अजून बरेच जन्म जावे लागतील.

सर्व स्वभावधर्म महाभारतातच भेटतात. हे सर्वच जण सांगतात. तरीही त्याच स्वभावधर्मांवर आजही साहित्य आकारात येतच आहे. प्रत्येक साहित्यिक त्याच्या स्वभावधर्मानुसार लेखन-साहित्य निर्मिती करत आहे. नवीन काहीच सांगितलं जात नाही कारण जे जे म्हणून अस्तित्वात आहे ते ते महाभारतात आहेच. मग नवीन कसं आणि काय लिहिणार? असं असूनही साहित्यनिर्मिती

होते; कारण जुनंच असलेलं सर्व मांडण्याची पद्धत निरनिराळी आहे. ज्यांना जी पद्धत भावते, समजते, ते ते त्यांचं त्यांचं साहित्य वाखाणतात.

सर्वांचा उद्देश एकच आहे. साहित्य नवनव्या पद्धतीने मांडण्याचा. कुणी रोजच्या जीवनाच्या प्रसंगांमधून, कुणी व्यापक कल्पनेतून, कुणी स्वानुभवातून, तर कुणी भाव भावनेतून! मी माझ्या विचारांच्या अनुषंगाने जाणारं साहित्य वाचन करते आणि माझ्या विचारांचा स्थायीभाव निर्माण झालाय तो साहित्यानेच. खरोखरच महासागर आहे साहित्याचा. त्यात डुंबून जाणारे निराळेच. आणि तरीही कुठला ना कुठला कोपरा कोरडा राहतोच. कारण डुंबून गेलं म्हणजे सर्व तऱ्हेचं आकलन झालं असं नाही. जे आकलन होत नाही, ते ते कोरडं रहातं.

म्हणूनच साहित्यावर वाद घालणं रुचत नाही. आजीने लहानपणी सांगितलेली, 'वसिष्ठमुनींनी राम, लक्ष्मण, भरत, शत्रुघ्न यांची सांगितलेली गोष्ट' तेव्हा फक्त ऐकली होती. आकलन झाली नव्हती. म्हणून मी कोरडी होते. पण ती गोष्ट आज अतिशय उत्तम तऱ्हेने समजली आहे. 'प्रत्येक घडणाऱ्या छोट्याच छोट्या प्रसंगांवर प्रत्येकाचा आपआपला दृष्टिकोन असतो आणि तो ज्याच्या त्याच्या आकलन कुवतीनुसार बरोबर असतो.'

मग वाद कशासाठी आणि का?

ते ते दृष्टिकोन मान्य करता आले की झालं. साहित्याने हे शिकवलंय. आचरणात आणता येईल का? ह्या प्रयत्नात सध्या मी आहे.

स्वाती चांदोरकर

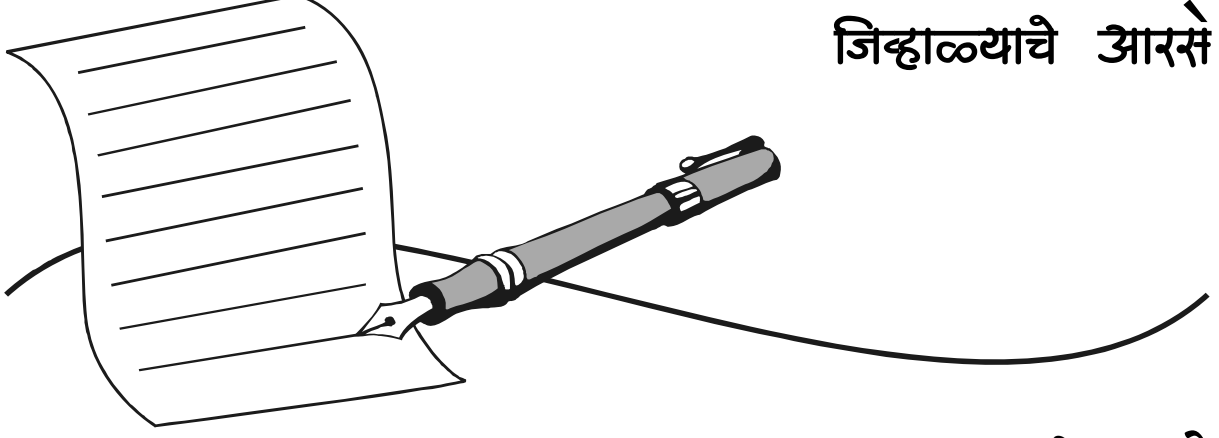
बी-२, ओम पुष्पांजली सोसायटी,
वीरा देसाई रोड, अंधेरी (प),
मुंबई ४०० ०५८.
फोन नं. ९८२०२३५३१२

Email - swatisathi@yahoo.com

वाचनीय पुस्तकांचे समृद्ध दालन.
दरमहा ठराविक पैसे जमा करा.
पुढील दिवाळीला भरपूर सवलतीसह पुस्तके मिळवा.

मिहीर उद्योग केंद्र

'केशव अर्चना', गांधी चौक, अकोला. फोन नं. ०७२४ - २४४२१३८

जिव्हाळ्याचे आरसे

प्रवीण दवणे

आपल्या घराच्या भिंतीचा विस्तार करण्याचं सामर्थ्य कलेच्या परीसस्पर्शात असतं. शब्दांच्या सोबतीनं माझी वाटचाल सुरू झाली आणि या वाटेवर मला एकेक सोबती मिळू लागले. बघताबघता एका प्रेमळ दिंडीत मी सहभागी झालो याची प्रचीती आली.

आयुष्यात वाचकाचं आलेलं पहिलं पत्र कोणतं हे जसं सांगता येणार नाही, तसं प्रत्यक्ष भेटलेला पहिला वाचक कोण? हे सांगणं अशक्य आहे. परंतु लेखक-वाचक हे एक जगावेगळं अतूट आणि मधुर नातं आहे याचा आनंद मात्र गेली पंचवीस वर्षे मी घेतो आहे.

अत्यंत निरपेक्ष, निर्मात्सरी प्रेम फक्त करणारं हे नातं पावलोपावली सोबत करतं. अशा काही सोबत्यांची साथ संगत व्यक्त करण्याची संधी क्वचित मिळते. पण अशा कितीजणांबद्दल सांगावयाचं हाही प्रश्नच आहे.

‘लोकसत्ते’त प्रसिद्ध होणाऱ्या ‘सावर रे!’ या स्तंभामुळे आणि ‘सकाळ’मधील ‘थेंबातील आभाळ’ व ‘रे जीवना!’ या स्तंभामुळे या वाचकप्रेमाचा अनुभव विलक्षण आवेगाने आला. वाचक नुसतं पत्रच पाठवत नाहीत, तर त्यांच्या सुखदुःखाचे सर्व झरे मोकळे करतात. विश्वासानं सल्ला मागतात, हसतात, रुसतात, हट्ट करतात. एक सुसंस्कृत मैत्रीची सारी वचनं निभावतात.

आपण सहज केलेल्या उल्लेखाबद्दल हे वाचकमित्र खूप जिव्हाळ्यानं विचार करतात. या लेखनात ह्या जिव्हाळ्याची पारदर्शी रूपं तुम्हाला सांगावयाची आहेत.

भूर्जपत्र

‘लोकप्रभे’तील एका लेखात ‘राहून गेलेल्या गोष्टी’ या

लेखात भूर्जपत्र कसं असतं हे बघायचं राहून गेलंय हे मी लिहिलं होतं. असं म्हणतात कालिदासानं शाकुंतल भूर्जपत्रावर लिहिलं; पण भूर्जपत्र नेमकं कसं असतं? हे मला माहित नव्हतं. झालं, लेख लिहून मी मोकळा झालो होतो. तीन-चार महिन्यांनं एक जाड बाड पोस्टानं माझ्या घरी आलं. कुठल्यातरी नव्या कवीच्या प्रस्तावनेसाठी आलेल्या कविता असाव्यात असा प्राथमिक अंदाज मी बांधला. विशेष म्हणजे तो अंदाज चुकला. त्या पत्रात वाचकाने लिहिलं होतं, ‘आता भूर्जपत्र बघायचं राहून गेलं असं तुम्ही म्हणणार नाही; कारण हिमालयातील मुशाफिरीत भूर्जपत्राचं झाडच मी पाहिलं. तुमची आठवण आली- आता हे भूर्जपत्रच मी तुम्हाला पाठवीत आहे. इतकंच काय माझं हे पत्र भूर्जपत्रावरच मी लिहीत आहे.’

आता या स्नेहाला काय म्हणावं?

बिस्कीटाचा पुडा

‘थेंबातील आभाळ’ मध्ये ‘महिना अखेरची गंमत’ हा लेख मी लिहिला होता. त्यात मध्यमवर्गीय परिस्थितीत आनंदानं जगण्याच्या संस्काराबद्दल लिहिलं होतं. त्यात आख्खा बिस्कीटाचा पुडा खाणं ही माझ्या बालपणी स्वप्नवत् गोष्ट होती हे लिहिलं होतं. पहिल्या पगाराला आख्खा पुडा चहात बुडवून खाणं हे स्वप्न पूर्ण करण्याचं माझं गमतीदार स्वप्न व्यक्त केलं होतं. झालं, जिथे जाईन तिथे एक कप चहा न् बिस्कीटांचा पुडा यांचा भडिमार सुरू झाला. किलोस्करवाडीच्या मुक्कामात तर एका वाचकाने दहा-बारा पुडे समोर ओतले. मी अचंबित होऊन म्हटलं, ‘हे काय- एवढे?’

ते वाचकस्नेही म्हणाले, 'होय. तुमचं स्वप्न होतं ना- आख्खा बिस्कटाचा पुडा खाण्याचं? घ्या. घ्या.' आता काय म्हणायचं या जिह्याळ्याला!

'सावर रे!' दर शनिवारी लोकसत्तात येत असे. पहिल्या शनिवारपासून मालिकेच्या अखेरच्या शनिवारपर्यंत सकाळी साडेसातला एक फोन हमखास यायचा- 'नमस्कार! मी महेन्द्र भट. तुमचा आजचा लेख-' आणि त्या लेखाचं इतकं अप्रतिम विश्लेषण, आवडलेली वाक्य, विचार यांचं मर्मग्राही चिंतन. एक शनिवार चुकला नाही. या भटसाहेबांशी ऋणानुबंध जडले. त्यांचा आश्वासक स्वर. तपस्वी प्राध्यापक असलेल्या भटसाहेबांना मी प्रत्यक्ष भेटलो. पंच्याहत्तरी गाठलेल्या भटसाहेबांना मी 'सावर रे!' चा एक भाग अर्पण केला. ते माझे नुसतेच वाचक राहिले नाहीत. माझ्या संपूर्ण कुटुंबाचे श्रद्धास्थान झाले.

काही वाचक फोनवर नाव सांगत नाहीत. भारावून निःस्तब्ध होतात. क्वचित् हुंदका मग फोन ठेवून देतात. अशा वेळी माझे अनेक क्षण हेलावलेले जातात. काय बरं म्हणायचं असेल या उत्कट मनाला? 'त्रिकोण पुन्हा जुळेल का?' या लेखात मी घटस्फोटांच्या मुलांची परवड मांडली होती. एक सतरा वर्षांच्या मुलीचा फोन आला. 'सर, हा लेख मी शाळेतल्या सर्व मित्र-मैत्रिणींच्यात झेरॉक्स करून वाटणार आहे. त्यांच्या आईबाबांना देण्यासाठी.'

त्याच लेखावर एका मध्यमवयीन स्त्रीनं फोन करून सांगितलं, 'योग्य वेळी हा लेख आला. उद्याच मी डिवोर्सची केस दाखल करणार होते. तुमच्या लेखामुळे मी निर्णय घेतला मुलांसाठी एकत्र राहायचं.' आता ही श्रद्धा, विश्वास यांचं ऋण लेखक म्हणून मी फेडू शकत नाही.

मेथीची भाजी

मेथीची भाजी आवडते कळल्यानं कित्येक गावात वाचकांनी भरभरून मेथीची भाजी मला खाऊ घातली. आता 'भाजीत भाजी मेथीची' हा उखाणासुद्धा घेण्याची भीती वाटते. या त्यांच्या आग्रहात आहे ते निखळ प्रेम.

वडाळ्याच्या ज्ञानेश्वर विद्यालयात सचिन बुरुंगले हे वाचक भेटले. आता ते मित्रच झाले. पण हे संवेदनशील शिक्षक नंतर इतक्या कार्यक्रमांना येत गेले की मला वाटतं माझ्याऐवजी तेही माझा कार्यक्रम सादर करू शकतील. बरं नुसते चहाते बनून ते थांबले नाहीत. माझ्या लेखातून मांडलेले अनेक प्रयोग त्यांनी विद्यार्थ्यांसाठी सुरू केले. असेच भाईदरचे मार्तंड औघडे. खूपच संवेदनशील, पारदर्शी व्यक्तिमत्त्व. मुंबईतील सर्वच कार्यक्रमांना व्यवसाय सांभाळून येतोच हा ग्रेट माणूस! शिवाय विद्यार्थ्यांना वाचण्याची आवड लागावी म्हणून प्रत्येक कार्यक्रमात आठ-दहा विद्यार्थी घेऊन येणार. त्यांच्यामुळे वाचक झालेले नवे तरुणवाचक हाही आनंदसोहळाच नाही का?

'फेब्रुवारी-मार्च येतो आहे' या लेखात मी जिद्द-एकाग्रता नु पारीक्षेच्या पूर्वतयारीबद्दल लिहिलं होतं. शेवटी म्हटलं होतं- तुमच्या उज्ज्वल यशाची वाट पाहतोय डायबिटीस नाही. तुमचे पेढे मला आवडतील. झालं, लिहिताना लेखक भरात लिहितो. पण जून महिन्यात कुरिअरने ही पार्सलं घरी. पेढे, बर्फी, अंजीर, काजूकतली कुरिअर कुटूनकुटून? विदर्भातून इकडून कोकण मराठवाडा. काही बॉक्सना मुंग्याही लागल्या होत्या. आता या इतक्या मिठायांमध्ये मला बसवणारे वाचक. त्यांच्या प्रेमाची गोडी मी सांगणार तरी कशी?

पुण्याचे प्रेम

पुण्यानं तर जगावेगळं प्रेम दिलं. जागोजाग पावलोपावली वाचकांचे मळेच या विद्यानगरीत मला लाभले. पुणे प्रेम करू लागले की कसे धबधब्यासारखे प्रेम करते याचा प्रत्यय मला नित्य येत आहे. प्रसाद भडसावळे हा सद्गुणी युवक ग्रंथपाल याच गावानं मला मित्र म्हणून दिला. आधी वाचक विलक्षण तरल मन लाभलेला हा प्रयोगशील युवक. त्यांच्या मैत्रीनं मला खूप दिलं. अत्रे प्रशालेतील त्यांचं ग्रंथालय उपेक्षित मुलांसाठी अजोड काम करतं. त्या मुला-मुलींना भेटता आलं. त्यांनी स्वतः अनेक लेखांसाठी संदर्भ पुरवले. आता प्रसाद हे मित्रांबद्दल प्रास्ताविक नाव झालं आहे. निरपेक्ष, निर्हेतुक स्वच्छ पारदर्शी नाती कशी असतात हे या वाचकांमुळेच कळलं.

पुण्यातल्याच एक रसिक वाचक मनीषाताई कुलकर्णी! मनीषा आणि त्यांचे यजमान दोघेही कित्येक कार्यक्रमांला आवर्जून येणार. वाचनातून निर्माण झालेलं नातं आता इतकं दृढ झालं आहे की वाचक-लेखक नातं न उरता कुटुंबीयच झाले आहेत ते सगळे. एका वाढदिवसाला मध्यरात्री बेल वाजवून हा भलामोठा केक आणून दवणेचे घर महोत्सवी करणाऱ्या मनीषा कुलकर्णी चौफेर श्रोता, सुजाण रसिक आणि अत्यंत दुर्मिळ असं संवेदन लाभलेल्या उत्कट वाचक आहेत.

कोल्हापूरचे श्रीकांत भिंगाडें म्हणजे रसिकराज वाचक. त्यांची पत्र मी संग्रही ठेवली आहेत. कोल्हापूरचा मुक्काम श्रीकांतजी आणि दीपक देसाई यांच्या भेटीशिवाय पूर्ण होत नाही. अशी माणसं फक्त वाचक नसतात, आयुष्याच्या अनेक प्रसंगातील मायेचे खंबीर आधार असतात.

रे जीवना

बारामतीच्या आशाताई प्रभुणे याही अशाच उत्साही, निरपेक्ष प्रेम करणाऱ्या वाचक. प्रत्येक लेखाचं कात्रण जपून ठेवणारे व त्यावर गावोगावच्या मुक्कामात स्वाक्षरी घेणारे असंख्य वाचक मला लाभले. पण आशाताईनी 'रे जीवना!' या माझ्या 'सकाळ'मधील लेखनाची फाईल इतकी काही अप्रतिम ठेवली होती की विचारता सोय नाही.

आमचे मुद्रक श्री. अनंतराव चिंचणीकर सुद्धा माझ्या

व्यवस्थितपणावर (कधी नव्हे ते) खुश झाले. 'व्वा! दवणे, असे लेख मेन्टेन केले पाहिजेत!' त्यांना मी वस्तुस्थिती सांगितली- अहो ही माझ्या लेखांची इतकी सुव्यवस्थित फाईल माझी असू शकेल का? बारामतीच्या भेटीत आशाताई प्रभुणे ह्या वाचक भगिनींनी मला ती कौतुकाने दाखवली, स्वाक्षरीसाठी. मी चक्क ती पळवली. (सांगून) 'काय सांगता?' अनंतराव माझ्याबद्दलच्या खात्रीने आनंदले. 'तरीच!' पुढे म्हणाले.

पुढे याच फाईलमुळे 'रे जीवना!'चे दोन भाग मी प्रकाशकांना देऊ शकलो. त्यात आशाताईचा उल्लेख कृतज्ञतापूर्वक मी केला आहे. प्रतीही दिल्या.

आता मला सांगा-

लेखन हा एकट्याचा उद्योग आहे का? कित्येक मनांच्या लाघवी, सुरेल बेटावर तो मला घेऊन जातो. वाचकांचं बेट हे तुम्हाला जगातील कुठल्याही नकाशावर दिसणार नाही. ते प्रत्येक लेखकाच्या हृदयात असतं. साहित्यानं मला काय दिलं? प्रसिद्धी? द्रव्य? मान्यता? याची उत्तरं संदिग्ध असतील कदाचित् पण साहित्यानं मला अखंड आणि अनंत आनंदाचं हे नंदनवन दिलं

हे मात्र खरं आहे. असे असंख्य वाचक! त्यांच्याबद्दल लिहिणं अवघड आहे. वाचकांच्या सर्वोत्कृष्ट पत्रांचं संकलन मी प्रसिद्ध करणार आहे. ही केवळ खुशी पत्रे वा स्तुतीपत्रे नाहीत. वाचक आपल्या भावजीवनाचे दालन आवडत्या लेखकापुढे कसं खुलं करतात याचं मनोज्ञ दर्शन त्यातून घडेल.

मला आनंद वाटतो, माझ्या पुस्तकांचा मी आई-वडील-गुरू यांच्या इतकाच कृतज्ञ आहे.

त्यांनी माझ्या आयुष्याला कारण दिले. पुष्कळदा वाचक हे लेखकाहूनही समृद्ध, व्यासंगी असतात. ते लिहीत नाहीत पण लिहिते झाले तर उत्कृष्ट लेखक होतील याचीही जाणीव दिली. विशेष म्हणजे साहित्यातल्या कुठल्याही तटातटात गटात कटात नसल्यानं ते निखळ निरपेक्ष प्रेम करायचं एवढेच जाणतात. आणि हे प्रेम म्हणजे हातात न मावणारा पुरस्कार असतो. निदान या क्षणी तरी त्या पुरस्काराचा मी धनी आहे याचा आनंद आहे.

प्रवीण दवणे

बी ३०३, राजहंस, लुइसवाडी
ठाणे (प) ४०० ६०४.

फोन नं. ०२२-२५८२३३१/९८२०३८९४१४

सांगावेसे वाटले, म्हणून

शान्ता ज. शेळके

प्रसन्न शैलीतील सुंदर ललितलेख

आपल्या प्रिय व्यक्तीने आपल्या अत्यंत जिक्काळ्याने मनापासून काही सांगावे आणि तन्मयतेने ऐकावे त्यातच रमून जावे असा अनुभव शांताबाईंचे ललितलेख वाचताना येतो. लहानपणापासून प्रौढपणापर्यंत वेगवेगळ्या प्रसंगात आलेल्या अनुभवांकडे अत्यंत तरल पातळीवरून शांताबाई पाहतात. त्या प्रत्येक अनुभवातलं चैतन्य, सौंदर्य, त्यांच्या अनुभूतीतील सच्चेपणा आणि अनुषंगानं येणारं चिंतन याचा सुंदर मेळ या ललितलेखात आहे.

भोवतालच्या जगाविषयीचे अपार कुतूहल, मनुष्य स्वभावाचे कंगोरे न्याहाळण्याची आवड, भरपूर वाचनामुळे येणारी संदर्भसंपन्नता, काव्यात्म कृती, शैलीची रसवत्ता आणि उत्कट जीवनप्रेम यामुळे शांताबाईंचे ललितलेख अत्यंत वाचनीय झाले आहेत.

₹ 900 रु.
दोस्टेज २० रु.

 मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे.

मला झपाटून टाकणारे लेखक व पुस्तक

डॉ. विनया जंगले

चारपाच वर्षापूर्वीची गोष्ट. तिहार तुरुंगाचा कायापालट करण्यासाठी किरण बेदींनी जे पद्धतशीर प्रयत्न केले त्याबद्दल त्यांनी लिहिलेले 'It's always possible' हे पुस्तक वाचले.

तुरुंग हे शिक्षा करण्याचे ठिकाण नसून माणसातली गुन्हेगारी प्रवृत्ती नष्ट करण्याची ती जागा आहे. हा नवीन विचार घेऊन किरण बेदी उभ्या राहिल्या. त्यासाठी त्यांनी जे विविध मार्ग अवलंबले. ते वाचताना मी अक्षरशः भारावून गेले होते. विषयनाचा जो प्रयोग त्यांनी तिहार तुरुंगात केला त्याबद्दल अतिशय कुतूहल वाटल्याने मी पुण्याच्या विषयना केंद्रात जाऊन कोर्स करून आले. आयुष्याकडे बघण्याची दृष्टीच बदलवणारा तो अनुभव होता. अंतःकरणाच्या गाभ्यापर्यंत पोहोचलेल्या पुस्तकांच्या यादीत It's always possible नेहमीच अग्रस्थानी राहिलं.

झपाटून टाकणाऱ्या क्षणांचं दान ज्या पुस्तकांनी ओंजळीत टाकलं त्याबद्दल लिहिताना सर्वप्रथम आठवतात ते रणजित देसाई. त्यांच्या 'स्वामी', 'श्रीमानयोगी' या पुस्तकांनी घट्ट असे संस्कार केले. शिवाजी सावंतांच्या 'मृत्युंजय'ने उपेक्षित राहिलेल्या कर्णाची वेदना मनाला स्पर्शून गेली. श्री. ना. पेंडसेंच्या 'तुंबाडचे खोत' वाचताना माणसामाणसातील नातेसंबंध, त्याची प्रभुत्व गाजवायची वृत्ती ज्या नेमकेपणाने लेखकाने चितारली आहे ते वाचताना अचंबित व्हायला होतं. इंग्रजी कादंबऱ्यांमध्ये एक अतिशय आवडलेली कादंबरी म्हणजे ए. जे. क्रोनिनची 'सिटोडेल'. तत्त्वनिष्ठ माणूस तत्त्व विसरता विसरता स्वतःची शोकांतिका कशी करून घेतो हे अँड्र्यूच्या व्यक्तिरेखेतून लेखकाने दाखवून दिले आहे. अँन रँडची 'We the living' ही अशीच एक झपाटून टाकणारी आत्मचरित्रात्मक कादंबरी. क्रांतीच्या काळात

प्राणपणाने स्वतःची मूल्यं जपणाऱ्या एका स्वतंत्र बाण्याच्या स्त्रीची जी व्यक्तिरेखा लेखिकेने रेखाटली आहे त्याला तोड नाही. स्त्रीने तिच्या स्त्रीत्वाचा आणि माणूसपणाचा घेतलेला शोध न्याहाळणे हा माझा आवडीचा विषय. त्यामुळे स्त्रियांची आत्मचरित्र वाचताना हा शोध घेणे त्यांना कितपत जमलंय हे मी अजमावत असे. 'स्मृतिचित्रे', 'आहे मनोहर तरी', 'बंध-अनुबंध' ही माझी आवडीची आत्मचरित्रे. ही आत्मचरित्रे वाचताना या स्त्रियांच्या स्वतःच्याच अविरत शोधाची कहाणी समोर येते. स्वतःच्या माणूसपणाचा शोध हे केवळ स्त्रियांच्या आत्मचरित्रांचं सूत्र नाही, तर उपेक्षितांच्या, दलितांच्या आत्मचरित्रांची ती एक ठळक बाजू आहे. 'बलुतं', 'उपरा', 'उचल्या' या आत्मचरित्रांनी गावकुसाबाहेरचं जीवन मराठी साहित्याला दाखवलं.

कालचा पाऊस आमच्या गावात आलाच नाही.

सदरहू पीक आम्ही आसवांवर काढलं आहे.

या आसवांवर काढलेल्या पिकांच्या कहाणीने कोणाला झपाटून टाकलं नसेल तरच नवल! ही प्रॉजळ आत्मकथनं वाचताना समाजातल्या शोषितांसाठी काहीतरी केलं पाहिजे ही जाणीव सतत टोचत राहते. शिक्षण घेण्यासाठी स्वतःच्या घरच्याच माणसांशी, दारिद्र्याशी दिलेला लढा 'झोंबी'मधून आनंद यादवांनी अतिशय प्रत्ययकारकरीत्या मांडला आहे. 'झोंबी' वाचताना जागोजागी डोळ्यांत पाणी उभं राहतं. एका छोट्याशा मुलाची लढण्याची जिद्द आपल्याला सतत प्रेरणा देत राहते.

समाजातल्या शोषितांसाठी लढा उभारणारे डॉ. कुमार सप्तर्षी अवघ्या महाराष्ट्राला परिचित आहेत. त्यांनी लिहिलेलं 'यात्री' हे असंच एक प्रेरणादायी पुस्तक. त्यातला 'बिहारचा दुष्काळ-

माझा गुरू' हा लेख वाचताना भूक माणसाला कोणत्या थराला पोहोचवते याचं भेदक चित्र समोर येतं. कुमार सप्तर्षींनी बिहारच्या दुष्काळात तेथे अन्नछत्र चालवण्याचं काम केलं. लहान मुलांसाठी चालवलेल्या अन्नछत्रात एक दिवस जिलेबी बनवली. बाहेर मोठ्यांचीच तोबा गर्दी उसळली. म्हाताऱ्या बायकांनी मुलांशी झोंबत जिलेब्या त्यांच्या हातातून ओढून घेतल्या. मातीत पडलेल्या जिलेब्या तशाच उचलून खाल्ल्या. त्याबद्दल लेखक लिहितो, "माणसांच्या घारी होताना मी पाहिल्या." अन्याय, शोषण जगात सगळीकडेच होत असतं. पण त्याविरुद्ध लढा देऊन मोठी होणारी माणसं प्रेरक दीपस्तंभासारखी ठरतात. वीणा गवाणकरांच्या 'एक होता कार्कर'ने नेमकी हीच गोष्ट जगासमोर आणली. क्षण ही फुकट न घालवता सतत कार्य करत रहा ही शिकवण कार्कर देतो. सुमती देवस्थळींचं डॉ. अल्बर्ट श्वाइट्झर हेही मराठीतील एक असंच चरित्र. पूर्णपणे स्थैर्य असलेले आयुष्य सोडून श्वाइट्झर एका लेखातून प्रेरणा घेऊन वयाच्या तिसाव्या वर्षी वैद्यकीय महाविद्यालयात प्रवेश घेतात. अडतिसाव्या वर्षापर्यंत पदव्युत्तर शिक्षण संपवून ते आफ्रिकेत जातात. तेथील लोकांची सेवा करीत मृत्यूपर्यंत तिथेच राहतात. नोबेल पारितोषिक विजेत्या अशा या श्रेष्ठ माणसाचं आयुष्य सुमती देवस्थळींच्या तितक्याच समर्थ लेखणीने मराठी वाचकांपर्यंत पोहोचवलं आहे.

कार्कर काय किंवा श्वाइट्झर काय यांची चरित्रं वाचताना आपणही त्यांच्या तेजाने न्हाऊन जातो. ही पुस्तकं वाचून झाल्यावर स्वतःच्या भावना व्यक्त करण्यासाठी कुसुमाग्रजांच्या कवितांचाच आधार घ्यावा लागतो.

माझं नातं नऊ नक्षत्रांच्या मध्यावर त्यांना आधार आणि प्रकाश देत असलेल्या त्या वैश्विक जाळाशी- सूर्याशी आहे. सूर्याशी असलेलं नातं ओळखतानाही कुसुमाग्रजांनी लिहिलेली पृथ्वीची वेदनाही विरह व्याकूळ करते.

युगामागूनी चालली रे युगे ही

करावी किती भास्करा वंचना

असं म्हणणारी पृथ्वी, आजूबाजूला फिरणारे ग्रह-तारे यांच्याबद्दल लिहिताना कवीची प्रतिभा किती अलौकिक रूप धारण करू शकते याचा प्रत्यय येतो. कुसुमाग्रजांच्या कविता जीवनाच्या लढाईत सतत लढायची प्रेरणा देतात.

मोडून पडला संसार तरी मोडला नाही कणा

म्हणणाऱ्या सामान्य माणसामध्ये आपलंच प्रतिबिंब पडलंय असंच वाटत राहतं.

रोजच्या कष्टमय जगण्याकडे मिशिकलपणे पाहत दुःखाची तीव्रता कमी करता येते. हे बहिणाबाईंच्या कवितेतून जाणवतं. एखाद्या मानसशास्त्रज्ञालाही मनाचं वर्णन करता येणार नाही असं सुंदर वर्णन बहिणाबाई करतात.

मन वढाय वढाय

उभ्या पिकातलं ढोरे

किती हाकलाया गेलं

फिरु येई पिकावर

सरस्वतीची साक्षात कन्याच असलेल्या बहिणाबाई जेव्हा म्हणतात-

माझी माय सरसोती

माले शिकवते बोली

लेक बहिनाच्या मनी

किती गुपीत पेरली

तेव्हा आपणही या थोर कवयित्रीपुढे नकळत नतमस्तक होतो.

स्वतःच्या आयुष्याकडे तटस्थपणे पाहत लिहिलेलं 'एक झाड दोन पक्षी' हे माझ्या वाचनप्रवासातलं एक महत्वाचं आत्मचरित्र. स्वतःचं जीवन समोर ठेवून तटस्थपणे निरीक्षण करण्याची सवय मला या पुस्तकामुळेच जडली. त्यामुळे या पुस्तकाच्या आणि लेखकाच्या सतत ऋणात राहण्यातच मला आनंद वाटतो.

सुखात किंवा आनंदात जगणे हा माणसाच्या जगण्याचा प्रथम हेतू असला पाहिजे. हे तत्त्वज्ञान अतिशय साध्या शब्दांत मांडणाऱ्या सुरेश नाईक यांच्या 'या सुखांनो' या पुस्तकाच्या उल्लेखाशिवाय हा लेख अपूर्णच राहिल. राग, लोभ, कृतज्ञता, मैत्री, छंद इ. माणसाच्या गुणा-अवगुणाबद्दल ललित शैलीत लिहिलेले अतिशय सुंदर पुस्तक मी माझ्या संग्रहीच ठेवलंय. विकारांच्या कुरघोडीमुळे मी जेव्हा जेव्हा मानसिक अशांती अनुभवते तेव्हा तेव्हा मी 'या सुखांनो' उघडते. एक प्रकारच्या प्रगाढ शांतीचा अनुभव येतो.

आयुष्यात क्षुद्र गोष्टींपासून पूर्णपणे मुक्त व्हायचं असेल तर निसर्गाच्या सान्निध्यात जायला हवं. एखादं फूल, एखादं झाड माणसाला किती लोभ लावू शकतं हे शरदिनी डहाणूकरांच्या 'फुलवा', 'वृक्षगान', 'हिरवाई' या पुस्तकांतून जाणवतं. झाडांकडे, फुलांकडे बघण्याची नजर मला या पुस्तकांनीच दिली असं म्हटलं तर वावगं ठरणार नाही. 'माणसाचं आणि झाडाचं नातं एका सुंदर शैलीत रंगवणाऱ्या निळू दामलेंचं 'माणूस आणि झाड' याच पठडीतलं पुस्तक. 'हिरवाई'त वर्णन केलेली दुर्मिळ झाडं शोधत, पाय दुखेपर्यंत आरे कॉलनीत आम्ही फिरलो. 'पाखरे भिरभिरती अंबरी' या भानू शिरधनकरांच्या अतिशय सोप्या आणि सुंदर पुस्तकामुळे पक्षी अधिक समजून आले.

निसर्गाच्या जवळ जाता जाता माझ्या मनातली क्षुद्रता, जळमटं निघून गेली. माणसाच्या अपुरेपणाची जाणीव होऊ लागली. या साऱ्या पुस्तकांनी जगाकडे आणि स्वतःकडे अधिकाधिक क्षमाशीलतेने बघण्याची दृष्टी दिली. माझ्यातल्याच सकस माणूसपणाचा नव्याने शोध लागत गेला.

डॉ. विनया जंगले

५०६, वास्तू रेसिडन्सी, नॅन्सी कॉलनीच्या मागे

बोरिवली (पूर्व), मुंबई ४०० ०६६.

फोन नं. ९८६९५४२२८३

एक दृष्टिक्षेप.....

आवृत्ती
४थी

संभाजी

विश्वास पाटील

“राजेऽ राजेऽऽ, घात झाला, घात झाला.” त्या आवाजाबरोबर शंभूराजांचे मन चरकले. बाजूची तलवार आपल्या हाती घेत ते धाडकन उठून उभे राहिले. दारात गडबड उडाली. बागेतला गोंधळ ऐकून कवी कलशही वाऱ्याच्या वेगाने नदीची दरड चढून वर आले.

तोवर घामाने थपथपलेला एक हरकारा शंभूराजांच्या पुढ्यात येऊन उभा राहिला. त्याच्या मांडीखालच्या घोड्याची अतिश्रमाने लाळ गळत होती. त्याच्या पायाची ढोपरे दगडाधोंड्यांतून प्रवास करून फुटली होती. तो केविलवाण्या सुरात ओरडून सांगू लागला, “राजे, वैरी संगमेश्वरावर चालून येतोय. राजे, किमान सहासातशे स्वारांचा लोंढा या डोळ्यांनी बघितलाय, राजे!”

इकडेतिकडे विखुरलेले घोडेस्वार पटपटा आपल्या घोड्यावर बसले. राजांनी “पाखऱ्याऽऽ” असा आवाज देताच पलीकडून त्यांचा घोडा धावत आला. राजांच्या समोर उभा ठाकला. पुढच्या प्रवासासाठी सोन्यामोत्याच्या दागिन्यांनी तो आधीच मढलेला होता. आपल्या धन्याच्या हाकेतली खोल निकड त्याला जाणवली होती. राजांनी त्याच्या पाठीवर गडबडीत थाप मारली आणि ते झटकन घोड्यावर स्वार झाले. रणांगणाला सामोरे जाण्यासाठी कवी कलश केव्हाच सिद्ध झाले होते. वृद्ध म्हाळोजी घोरपड्यांच्या डोळ्यांत आताच आग पेटली होती. त्यांनी गडबडीने तळहातावर तंबाखू चोळली आणि तिची बुकणी दाढेखाली धरली. हातातल्या जमदाड्याचे चमचमते पाते त्यांनी हवेत उंचावले.

आहे त्या चारपाचशे घोड्यांसह बचावात्मक पवित्रा कसा घ्यायचा, याचे नियोजन शंभूराजे गडबडीने करू लागले. तितक्यात समोरच्या हिरव्या झाडांच्या पाठीमागून आरोळ्या ऐकू येऊ लागल्या, “अल्ला हो अकबर! अल्ला हो अकबर!”, “दीनऽ दीनऽऽ” आणि पाठोपाठ मोगलांची घोडी डोळ्यांसमोर दिसू लागली.

त्याबरोबर म्हाळोजी घोरपडे बेंबीच्या देठापासून ओरडले, “हरऽ हरऽऽ महादेवऽऽ” त्या पाठोपाठ धनाजी आणि संताजीसारख्या तरण्या पोरानी गर्जना केली, “शिवाजी महाराज की जय,” “संभाजी महाराज की जय.”

घोड्यांना घोडी भिडली. तलवारीची पाती एकमेकांवर खणखणू लागली. घोडी खिंकाळू लागली. माणसे धुंद झाली.

रुंदाड पाठीच्या एका उंच घोड्यावर मुर्करबखान बसला होता. त्याच्या अंगावर कातडी झगा होता. गेल्या तीन-चार दिवसांच्या प्रवासाने तो पुरता आंबून गेला होता. मात्र लढाईच्या टिपीरघाईत त्याने शंभूराजांना पाहिले. तसा त्याच्या अंगामध्ये भयंकर चेव चढला. या एका शंभूराजाला मारणे किंवा धरणे ह्या एकाच आकांक्षेने गेल्या कित्येक दिवसांत तो पिसाटून गेला होता.

४८० रु. पोस्टेज ३० रु.

मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे.

एक दृष्टिक्षेप.....

आवृत्ती
२६वी

ययाति

वि. स. खांडेकर

कै. विष्णु सखाराम तथा भाऊसाहेब खांडेकर यांच्या एकूण साहित्यकृतींच्या रत्नमाळेतील 'ययाति'चे स्थान मेरुमण्यासारखे आहे.

या कादंबरीचा पुराणाशी केवळ नावापुरता संबंध नाही. एका प्रसिद्ध पौराणिक उपाख्यानाचे धागेदोरे घेऊन ते त्यांनी या कादंबरीत स्वतंत्र रीतीने गुंफले आहेत. आपल्या प्रतिभेची जात, तिची शक्ती आणि तिच्या मर्यादा यांची योग्य जाणीव झालेल्या खांडेकरांनी आत्माविष्काराला योग्य अशीच कथा निवडली. ती ज्या माध्यमातून त्यांना प्रगट व्हावीशी वाटली, त्याच्यावर त्यांचे प्रभुत्व होतेच. पुराणकथांत जे भव्य-भीषण संघर्ष आढळतात, त्यांचे मंथन करण्याची अंगभूत शक्तीही त्यांच्या चिंतनात होती. जीवन जसे एका दृष्टीने क्षणभंगुर आहे, तसेच ते दुसऱ्या दृष्टीने चिरंतन आहे; ते जितके भौतिक आहे, तितकेच आत्मिक आहे, या कठोर सत्याचे आकलनही त्यांना पूर्णत्वाने झालेले होते. त्यामुळेच एका पौराणिक कथेच्या आधारे एक सर्वोत्तम ललितकृती कशी निर्माण करता येते, याचा आदर्श वस्तुपाठच 'ययाति'च्या रुपाने श्री. खांडेकरांनी वाचकांपुढे ठेवला आहे.

कामुक, लंपट, स्वप्नातही ज्याला संयम ठाऊक नाही, असा ययाति; अहंकारी, महत्वाकांक्षी; मनात दंश धरणारी आणि प्रेमभंगाने अंतरंगात द्विधा झालेली देवयानी स्वतःच्या सुखाच्या पलीकडे सहज पाहणारी आणि ययातीवर शरीरसुखाच्या, वासनातृप्तीच्या पलीकडच्या प्रेमाचा वर्षाव करणारी शर्मिष्ठा आणि निरपेक्ष प्रेम हाच ज्याचा स्वभावधर्म होऊन बसला आहे, असा विचारी, संयमी व ध्येयवादी कच, या चार प्रमुख पात्रांमधील परस्परप्रेमाची विविध स्वरूपे या कादंबरीत समर्थपणे चित्रित झाली आहेत.

'ही कादंबरी ययातिची कामकथा आहे, देवयानीची संसारकथा आहे. शर्मिष्ठेची प्रेमकथा आहे आणि कचाची भक्तिगाथा आहे, हे लक्षात घेऊन वाचकांनी ती वाचावी,' हे लक्षात घेऊन वाचकांनी ती वाचावी,' अशी अपेक्षा स्वतः खांडेकरांनीच प्रकटपणे व्यक्त केली आहे.

२०० रु. पोस्टेज ३० रु.

मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे.